

ՊՈԼՍԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ,
ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴՈՒՌԸ
ԵՒ ԱՅԼ ԲԱՆԵՐ

(30 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1895)

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

5

Պաշտօնական այս գոյգ մը յայտարարութիւնները կը յայտնէին, թէ Հոկտեմբեր 1-ին պաշտօնապէս աւարտած էր ամէն ինչ եւ վերահաստատուած՝ հայերուն կողմէ խանգարուած անդորրն ու ապահովութիւնը, մինչդեռ ժամանակակիցներու նոյնքան պաշտօնական եւ ոչ-պաշտօնական վկայութիւնները ցոյց կու տան ճիշդ հակառակը յայտարարածին: Ըստ դէպքերու ժամանակակից եւ յաճախ անոնց ականատես Պլիսի մէկ վկայութեան՝ թուրք խուժանը, կրօնականը, ոստիկանութիւնը, ոստիկան-գինուորութիւնն ու զօրքը միահամուռ չարձակեցան ա՛յն հայերուն վրայ զորոնք գրտան. զանոնք զգետնեցին, ծանրօրէն վիրաւորեցին ու մերթ ըսպաննեցին: Նոյնիսկ չարձակեցան անոնց վրայ՝ զորոնք արդէն իսկ ձերբակալեր էին ոստիկանները: Բոլոր այդ ցերեկն ու գիշերը եւ յաջորդ օրը տեւեց այս կացութիւնը: Երեքշաբթի գիշեր կարգ մը չարձակումներ գործուեցան հայերուն վրայ՝ իրենց բնակարաններէն ներս, եւ այս ձևով՝ պաղարիւն կերպով սպաննուեցան 70-80 հոգի: Բոլոր սպաննուածները կը գնահատուին 200 [հոգի], եւ անոնցմէ շատեր բացարձակ կերպով անմեղ են հակապետական որեւէ արարքէ: Այնուամենայնիւ՝ թուրքերը ծարաւի էին քրիստոնեայի արիւնին, եւ հայերը մատնուեցան խուճապի: ... Ըստ երեւոյթին՝ երկու թէ երեք օր դժուարութիւն չկար գլխաւոր փողոցներուն մէջ, սակայն հալու մը համար ապահով չէր երեւիլ քովնտի

փողոցի մը մէջ: Սարսափը տարածուեցաւ եւրոպական թաղամասին մէջ եւ Բերայի ապակեգործարանին մէջ սպաննուեցան 21 գործաւորներ: Շատեր ապաստան գտան եկեղեցիէն ներս»⁽²⁴⁷⁾:

Իրաւ էր եւ ճիշդ՝ վկայութիւնը Պլիսին: Սեպտեմբեր 30-ի գիշերը շարունակուեցան խառնակութիւնները Պոլսոյ մէջ, ուր Ֆրանսական դեսպան Փոլ Քամպոնին իսկ վկայութեամբ՝ «անոնք տեւեցին գիշերուան մէկ մասը: Ձերբակալուեցան շատեր: Այս առաւօտ քաղաքը գրաւուած էր զինեալ ուժերուն կողմէ եւ կը թուի թէ կարգ ու կանոնը հաստատուած են փողոցին մէջ»⁽²⁴⁸⁾: Քամպոնի այս տուեալներուն վրայ յաւելում մը կատարելու կու գայ վկայութիւնը Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Թերէլին, որ կը հաղորդէ Միացեալ Նահանգներու պետական քարտուղարին, թէ Հոկտեմբեր 1-ի Երկուշաբթին անցաւ խաղաղ՝ բացի երկու վայրերէ, որոնցմէ իւրաքանչիւրին մէջ սպաննուեցաւ հայ մը թուրք խուժանին բիրերով եւ քարերով⁽²⁴⁹⁾: Թուրք իշխանութիւնները որքա՛ն որ ալ փորձէին նուազեցնել քաշը ծանրակշիռ դէպքերուն՝ հո՛ն էին անոնք սակայն, ի՞նչ փոյթ որ Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարար Հանոթոն ուզէր մեղմել ամէն ինչ եւ դէպքերն արժեւորել իրենց արտաքին երեւոյթով. ահա թէ այժմ ի՞նչպէս հասկնալի կ'ընծայուի թրքասէր այս նախարարին արտաքին քաղաքականութեան հետ այն հեռագիրը նաեւ՝ զոր Հոկտեմբեր 1-ին անիկա առաքեց Պոլսոյ իր ներկայացուցիչին. «Բացայայտ կերպով յարմար է նուազեցնել այդ դէպքն իր համեմատութեան [մէջ] եւ անոր վերան կառուցել մեր համաձայնութիւնը, որ կը թուի թէ հասնելու վրայ է իր աւարտին»՝ կ'ըսէր անիկա՝ աւելցնելու համար նոյնհետապէս ալ՝ թէ «վախնամ որ կը գտնուինք կազմակերպուած խաղի մը առջեւ, որ կրնայ արգելք հանդիսանալ բանակցութիւններու սկսելուն»⁽²⁵⁰⁾:

Յստակ էր որ Ֆրանսացիին կասկածը ծնունդ կ'առնէր թէ՛ ուստական եւ թէ՛ ալ անգլիական դիւանագիտական խաղերէն: Մէկըն իր հաշուարկումներով եւ միւսն իր ներքին աշխարհավարութեամբ՝ իսկական արգելքներն էին հալ-թրքական յարաբերութիւններու բարւօք լուծումին կար նաեւ Սուլթանին վարած երկդիմի քաղաքականութիւնը, որուն դէմ յաճախ անճրկած կը մնային իրենք գիրենք մեծ նկատող տէրութիւնները արեւմտեան աշխարհին: Այս իսկ պատճառ կը դառնար որ կացութիւնն Օսմանի Աշխարհին առաւելագոյն չափով օգտագործուէր մէկուն կամ միւսին կողմէ, եւ մանաւանդ օսմանեան իշխանութիւններուն՝ ո՛չ միայն չափաւորելու հայկական նկրտումները՝ այլ նոյնիսկ ձերբազա-

տելու անոնցմէ, ահա թէ ինչո՞ւ համար, հակառակ որ պաշտօնապէս չալտարարուեցաւ թէ վերահաստատուած էին անդորրն ու ապահովութիւնը Պոլսոյ մէջ՝ իրականութեան մէջ շարունակուեցան խժոժութիւններն ամէնուրեք: Ըստ Պոլիսէն Լոնտոն քաշուած 3 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր հեռագիրի մը՝ «ըմբոստութիւնը որ տիրական էր հոս Երկուշաբթի օրը՝ երէկ գիշեր վերանորոգուեցաւ երբ սոֆթաները հալածեցին եւ մահակներով յարձակեցան բոլոր այն հայերուն վրայ որոնց հանդիպեցան քաղաքին Իսթամպուլ թաղամասի փողոցներուն մէջ⁽²⁵¹⁾» գիշերն սպաննելով անոնցմէ չիսուն հոգի: Սոֆթաները յարձակեցան նաեւ սրճարանի մը վրայ, ուր կային քսան հայեր, եւ սպաննեցին անոնց բոլորն ալ: Փախուստական հայերը կ'ապաստանին եկեղեցիներուն մէջ: Եկեղեցականները կը ջանան հանդարտեցնել զանոնք եւ գրեթէ անդուլ կը խօսին սարսափահար հայերուն»⁽²⁵²⁾:

Իր կարգին՝ Թերէլն իր կառավարութեան կը հաղորդէր 3 Հոկտեմբեր 1895 եւ թիւ 635 հեռագիրով թէ «Երեքշաբթի գիշեր վերանորոգուեցան բռնութիւնները եւ թուրք խուժանին բիրերով ու դանակներով սպաննուեցան 25 բանուորներ իրենց բնակած տեղն իսկ: Անոնք կ'ապրէին խանի մը մէջ: Ներս մտնելէ ետք [խանէն]՝ թուրքերը փակեցին դուռը եւ դուրսը ձգեցին ոստիկանները: Մօտ չիսուն մըն ալ սպաննուեցան Պոլսոյ [այլ] խանի մը մէջ: Երկու պարագաներուն ալ՝ դիակներն անհետացան գիշերով: Երկու ուրիշներ [սպաննուեցան] Պոլիս [գտնուող] բողոքական վարժարանի մը մօտ, եւ, կը կարծենք որ, Երկուշաբթի եւ Երեքշաբթի [օրերը] բանտարկուեցան մօտ 800-1000 հայեր, որոնք զինուած էին նոյնանման վեցհարուածեաններով: Դեսպանատունի կցորդ մը կը տեղեկացնէ, թէ իր ոստիկանատուն գտնուած միջոցին՝ հայ բանտարկեալները սրահար սպաննուեցան հոն»⁽²⁵³⁾:

Սեղմ են խօսքերը ամերիկացի դեսպանին, որոնց վրայ աւելնալու կու գան տեղեկութիւնները Նիւ Եորքի Հալք երկչաբաթաթերթի թղթակիցին: «Չուգուր Պոստան թրքաբնակ թաղ մ'է՛» կը գրէ անիկա, «որոյ կեդրոնն կան քանի մը պանդխտաբնակ խաներ, որոնց մին շուրջ 1000 հայեր կը բնակին եւ միւսներն քրդեր: Արդ երէկ երեկոյ ժամ[ը] եւրոպական 4-ին ատեններն, քրդեր սուսերամերկ կը յարձակին հայ խանին վրայ, շուրջ 60 հոգի կը ըսպաննուին եւ կը վիրաւորուին. դողն ու սարսափն ամէն կողմ կը տիրէ: Այդ խանի բնակիչներէն մի քանին Պատրիարքարան հասան եւ կենաց ապահովութիւն կը պահանջեն:

«Երէկ երեկոյ Գասըմ Փաշայի հայաբնակ խաներն դրացի քըր-

դերու յարձակումն կը կրեն. շատեր կ'ըսպաննուին ու կը վիրաւորուին: Այս առաւօտ միեւնոյն յարձակումներն կը կրկնուին եւ աւելի սաստիկ: Այս վայրկեանիս Գասրմ Փաշայէն փախստական մը կը հասնի որ կը ծանուցանէ, թէ մեռած ու վիրաւորելոց թիւն հարիւրն անցած է, թէ շատ մը տուներ մտած եւ թրքավայել գազանութիւններ ըրած են գիշերն եւ կը խորհին այս երեկոյ ալ Գասրմ Փաշայի բարձունքն գտնուող հալ թաղին վրայ յարձակիլ: Այս առաւօտ Գարակէօմըիւկի կողմն թուրքերն հալ աներու եւ հասարակութեան վրայ յարձակելով կոտորած մ'ըրած են: Դեռ կորստեան թիւն անձանօթ է:

«Հալ եկեղեցիներ հետզհետէ ժողովրդով կը լեցուի(ն). ամէն ոք ահ ու դողի մէջ է ...: Խանութներու մեծ մասն ու վարժարանները փակուած են»⁽²⁵⁴⁾:

Միւս կողմէ՝ Թիֆլիսի Մուրճին պոլսահայ թղթակիցը կ'աւաղէր միամտութեանը վրայ խանարնակ հալ պանդուխտներուն, եւ հարց կու տար 29 Սեպտեմբեր 1895 թուակիր իր նամակով, թէ «ի՞նչ ըսել սա միամիտ բալուցիներուն, որ(ոնք) նոյնիսկ ցոյցին յաջորդ օրը, կարծես ամէն բան մոռցած, մուշիկ անուշիկ կը քնանան Չուխուր խանի իրենց անապահով սենեակներուն մէջ: Թիւրքերու մոլեգնած խուժանը, զինուորներու առաջնորդութեամբ, կու գան պահ մը ընդհատել(ու) անոնց քունը, որ լախտենական կ'ըլլայ: Յիսուն դիակներ կը ձգեն հոն, որ քիչ ետք Մարմարան պիտի կլլէր:

«ի՞նչ ըսել նոյնիսկ Գասրմ Փաշայի հալ պանդուխտներուն, որ նոյն իրիկունը, իրենց սովորութեանը համաձայն, սրճարանի մը [մէջ] կը հաւաքուին: Տաճիկ մոլեռանդ ամբոխը հոս ալ կ'այցելէ՝ հալ արիւնով ներկելու համար իրենց սուրերը»⁽²⁵⁵⁾:

Հոկտեմբեր 2 թուակիր Հալք երկշարթաթթերթի վերի նամակէն լոկ հինգ օր ետք գրուած այլ նամակով մը Պոլսոյ անոր թըղթակիցը կ'աւարտէ իր խօսքը թէ «միայն այս երկու ջարդերու մէջ աւելի քան 200 հայեր սպաննուած են»⁽²⁵⁶⁾:

Երեքշաբթի 1 Հոկտեմբերի դէպքերուն մասին շատ աւելի մանրամասն կը խօսի Թիֆլիսի Մուրճ ամսագիրին Պոլսոյ թղթակիցը, որուն համաձայն՝ «Երեքշաբթի օր քանի մը զինուոր, սոֆթաններ եւ թիւրքեր կը պաշարեն Գարա-Կէօմըիւկի հայոց եկեղեցին, բայց ոչինչ կրնան ընել. իրենց կատաղութիւնը կը թափեն մօտակալ ութը հալ տուներու վրայ եւ տնեցիները ամէնքն ալ կը խողխողեն. մանուկները սուրերուն ծայրը կ'անցնեն եւ հալ լղի կնոջ մը որովայնը կը պատեն, մանկիկը դուրս հանելու համար,

եւ անոր Շարուկ անուն[ով] աղջիկն ալ կ'առեւանգեն:

«Տաճիկ մսավաճառ մը թշնամութիւն ունենալով դրացի ան-
խավաճառի մը հետ՝ զանի փողոց կը քաշկռտէ եւ սոֆթաներու
հետ կը սպաննեն զանի եւ գաւակն ալ ծեծելով բանտ կը դրկեն:

«Երեքշաբթի իրիկուն թիւրք զինուորներ եւ բարբարոս խու-
ժանը կը յարձակին Գասրմ Փաշայի Հաճի Հասան խանին վրայ եւ
ամբողջ խանը տակն ու վրայ կ'ընեն՝ սպաննելով, կողոպտելով:
Պեշիկթաշի մէջ ալ սոֆթաներն ու ոստիկանները կը յարձակին ե-
րեք վանեցի հայ բեռնակիրներու վրայ, մէկը կը սպաննեն եւ եր-
կուքն ալ շատ տեղերէ կը վիրաւորեն: Այագմա Գափու թաղին մէջ
ոստիկաններ փայտի հարուածներով Առաքել անուն հայու մը ու-
ղեղը դուրս կը թափեն:

«Ու ասանկ կռիւներ՝ Գում Գափու, Կետիկ Փաշա, Թաւուզ
Փագարը, Ճիալի, Օտուն Գափու⁽²⁵⁷⁾, Ուն Գափու, Քերեստէյէր, Սա-
մաթիա, Սուլթան Պէյագիտ, Խանգիւղ⁽²⁵⁸⁾, Ղալաթիա, Թոփհանէ,
Պեշիկթաշ, գրեթէ Պոլսոյ ամէն թաղերու մէջ, բացի Բերայէն:

«Հայերէն մեռած են 500-700 անձ, թուրքերէն՝ 50-100 անձ:

«Ժողովուրդը խաներու անկիւններէն եւ անապահով տեղերէ ա-
պաստանած է եկեղեցիները: Մայր եկեղեցին եւ Բերայի Երրոր-
դութիւնը 1000-ական հոգիէն աւելի կան: ... Եկեղեցիներու[ն]
ճակատը սուգի սեւ լաթերով ծածկուած է, սեւ լաթերուն վրայ՝
ճերմակ խաչեր: ... Նախորդ Երկուշաբթիէն սկսած Պոլսի խանութ-
ները -- շատ քիչ բացառութեամբ -- գոց են: ... Հայ դպրոցները
գոց են»⁽²⁵⁹⁾:

Գոց էին նաեւ դուռ ու պատուհանները հայու բնակարաննե-
րուն, ուր լուսթիւնը կը տիրէր ամէնուրեք: Սարսափն իջեր էր
վար ծնկաչոք եւ ամալքի մահասարսուռ հով մը կը պտուտքէր
փողոցներու երկայնքին: «Հայկական թաղամաս մտնելէ հտք՝ մօտ
մէկ մղոնի վրայ գտայ ամէն տուն փակուած»՝ կը գրէր Թերէյն իր
կառավարութեան. «ոչ մէկը կը տեսնուէր փողոցներուն մէջ՝ բացի
փաթթոցաւոր ուլեմաներէն⁽²⁶⁰⁾ կամ կրօնականներէն եւ զինուոր-
ներու ջոկատներէն: Անուաւոր ոչ մէկ կառք կը տեսնուէր որեւէ
տեղ, սակայն իւրաքանչիւր պատուհանէ տեսայ դէմքերը հայ տը-
ղամարդերու եւ կիներու, որոնք անձկագին կը նայէին ինձի ան-
ցած պահուս»⁽²⁶¹⁾:

Երեքշաբթին մնացեր էր ետին, եւ այժմ դեսպան Թերէյը կը
խօսէր Չորեքշաբթիի մասին: Օրն էր 2 Հոկտեմբեր, մինչ անոր
նախորդող օրը, ինչպէս կը գրէ Փոլ Քամպոնը՝ «կրկին սպաններ
ու վիրաւորներ են հայերը Պոլսոյ եւ նոյնիսկ Կալաթայի մէջ: Երէկ

սպաննուած սպային⁽²⁶²⁾ դիակն այսօր պտտցուցին ամբողջ քաղաքին մէջ՝ մոլլաներու ընկերակցութեամբ: Հագար մը մարդ, այր թէ կին, ապաստանած են Պատրիարքարանը եւ մինչեւ հիմա կը մերժեն դուրս գալ անկէ: Հարիւրաւորներ ձերբակալուեցան: Կը փնտռուին բանտերէն նոր արձակուած հայերն իսկ:

«Ոստիկանութեան նախարարը կը խոստովանի թէ կան 30 մահեր եւ 520 վիրաւորներ, սակայն այս թիւերը շատ են վար իրականութենէն»⁽²⁶³⁾:

Նիւ Եորքի Հայք երկշաբաթաթերթին թղթակիցը, սակայն, իր 7 Հոկտեմբերի թուակիրով հաստատելի ետք, թէ 2 Հոկտեմբերին ջարդ մըն էր տեղի ունեցեր Գարակէօմբիւկի մէջ, ուր սպաննուեր էին մօտ տասնհինգ հոգի, որոնցմէ մէկը՝ լղի կին մը Աղաւնի անուետով, եւ որուն փորը բանալով անկէ հաներ էին մանուկն ու փողոցները պտտցուցեր զայն, եւ ապա առեւանգեր նաեւ Աղաւնիին տասնհինգամեայ աղջիկը⁽²⁶⁴⁾ կը գրէր տակաւին թէ «նոյն աւուր փոքր ջարդերն են Պեշիկթաշինն՝ 6 մահ, Գասրմ Փաշայինն՝ 4, Թոփհանէինն՝ 3, Ֆերիզիւղ[իինն]՝ 2: Վեց բեռնակիրներ որք բանտ կը տարուէին ոստիկանաց կողմանէ՝ սոֆթաներու խմբի մը կը հանդիպին. սոքա կը խնդրեն յանուն Աստուծոյ մէկ մէկ հարուած տալ. առաջարկնին կ'ընդունի[ն], եւ խեղճ բեռնակրաց 2-ն անդ իսկ կը մեռնին: Վիրաւորեալներ[ը] մինչդեռ կառքով կը տանէին՝ սոֆթաներ[ը] խոշոր քարեր նետելով վերջ կու տան նոցա կենաց: Վերջապէս այսօրն կը սպաննուի եսսախճի⁽²⁶⁵⁾ Աւետիան Պատրիարքարանի մօտերն: Այս ջարդերուն վրայ Բերայի եւ Ղալաթիոյ եկեղեցիներն ալ կը լեցուին: Դեսպանք կը բողոքեն ջարդին դէմ»⁽²⁶⁶⁾:

Անգլիական մամուլը, սակայն, որ օրը օրին կը տեղեկագրէր այս բոլորը՝ յաճախ կը մնար խարխարումի մէջ, ուրկէ դուրս գալու համար ունէր ոչ մէկ միջոց: Նոյնիսկ կային մամուլի լոնտոնեան արտայայտութիւններ, որոնք շրջուած կը ներկայացնէին ամէն ինչ: Ըստ գանատական Հալիֆաքս Հերլլտին՝ լոնտոնեան Տէլլի Նիուզն իր 4 Հոկտեմբերի համարով կը դատապարտէր «անգլիական քանի մը օրաթերթերու խայտառակ փորձը Թուրքիան գառնուկ մը ներկայացնելու, իսկ հայերը՝ գայլ՝ այս սպանդին մէջ, որ լոկ ջարդ մըն էր եւ կու գար հաստատ գետնի վրայ կենալու թրքական մալրաքաղաքին մէջ տեղի ունեցած պատմական կարգ մը ոճիրներու հետ»⁽²⁶⁷⁾: Իրականութեան մէջ՝ նոյն օրաթերթը հաստատեր էր արդէն իր թղթակիցին գրիչով՝ թէ Պոլսոյ մէջ գէնքի էր կանչուեր պահակագորքը, այսուհանդերձ՝ համատարած

երկիւղ մը կը տիրէր ամէնուրեք. ոչ մէկը գիտէր, թէ հայկական դժգոհութիւնները մինչեւ ո՞ւր կրնային հասնիլ կամ ո՞ւր կրնային գլուխ ցցել: Ընդհանրապէս որ փակ էին խանութները, ամալի՝ շուկաները, եւ հսկողութիւն կը կատարէին գինուորական ջոկատները փողոցներուն մէջ՝ սակայն ոստիկանութիւնը ձերբակալեր էր 500 հալ⁽²⁶⁸⁾:

Իր կարգին՝ Լոնտոնի Սթանտորտ օրաթերթին թղթակիցը կը հեռագրէր նոյն թուականով, թէ ա՛յդ օրն իսկ կոկիկ ու վայելուչ հագած հալ մը ձերբակալուեր էր փողոցը քալած միջոցին եւ ընդդիմութեան վրան իր ձերբակալումին՝ ոստիկանները զայն սպաններ էին տեղնուտեղը: Գուցէ այս եւ նոյնանման բազմաթիւ դէպքեր պատճառ կը հանդիսանային որ հայեր համախմբուէին Գասրմ Փաշայի մէջ որպէս ցոյց բողոքի: Իրենց կարգին՝ սոֆթաները եկեր ու շրջապատեր էին զանոնք. հետեւանքն եղեր էր բախում մը շրջապատողներուն եւ շրջապատուողներուն միջեւ՝ անըզգայ նայուածքին ներքեւ ոստիկանութեան: Արդի՞ւնք: Քսանէն հարիւր չիսուն մահ՝ ըստ դատողներու: Աւելին՝ նոյն օրը օսմանեան իշխանութիւնները հրաւիրեր էին Պատրիարք Իգմիրիւնանը, որ մերժեր էր այդ հրաւերը, եւ որուն որպէս պատասխան՝ իշխանութիւնները անձնատուութեան պայման էին տուեր հայերուն մինչեւ կէսօրէն ետք ժամը երեքը, որմէ ետք գինուորական ուժով պիտի գրաւէին Պատրիարքարանն ու Մայր Տաճարը: Յետագայ ալլ հեռագիրով մը Սթանտորտի թղթակիցը կը հաղորդէր իր թերթին, թէ տակաւին չէր կատարուած Պատրիարքարանը ուժով գրաւելու սպառնալիքը՝ հակառակ պայմանաժամին աւարտելուն, թէ Պատրիարքարանէն հանուեր էին եօթը դիակներ թաղուելու համար, իսկ հակառակ բոլոր այս խառնակ կացութեան՝ դեռ կը տնտնային Պոլսոյ արեւմտեան դեսպանները, «որովհետեւ հայերը գինուած էին» ըստ իրենց. այսուհանդերձ՝ ոչ մէկ վտանգ կը ըսպառնար մայրաքաղաքի ալլ քրիստոնեաներուն: Ըստ թղթակիցին՝ «մեծ շփոթ կը տիրէր արքունիքին մէջ»⁽²⁶⁹⁾:

Ամբողջական ընծայելու համար 30 Սեպտեմբերէն մինչեւ 3 Հոկտեմբեր ինկող ժամանակահատուածին պատկերը՝ անհրաժեշտ է հոս տալ 3 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր մէկ տեղեկագիրը Յովհաննէս Երեսուցեանին, որ կուսակցական իր ընկերներուն ծանօթ էր նաեւ Մելիք անունով: «Կոտորածը կը շարունակուի» կը գրէ անիկա, անմիջապէս աւելցնելու համար թէ, «երէկ գիշեր Գասրմ Փաշա հայոց թաղը սուրէ անցուցին թուրքերը. սպաննուածներու թիւը հարիւրներով կը հաշուուի: Բոլոր հայաբնակ թաղերը շատ

թէ քիչ վնասուած են, բայց մեծ կոտորած [եւ] աւերումներ կա-
 տարուեր են Ստամբուլի կողմը եւ Գասըմ Փաշա թաղը, որոնք
 մասնաւորապէս շատ վնասուող թաղերն են: Ընդհանուր սարսափ
 կը տիրէ: Դպրոցները 18-էն ի վեր⁽²⁷⁰⁾ գոցուեցան: Սարսափահար
 ժողովուրդը եկեղեցիները ապաւինած է: Ստամբուլի կողմը խա-
 նութները մեծաւ մասամբ գոց են: Փողոցներուն մէջ սպանութիւն-
 ները անպակաս են: Արիւնուռչտ թուրքերը գինեալ [եւ] արձակ-
 համարձակ փողոցները կը պտտին եւ հանդիպած հայուն կը զար-
 նեն [ու] կը սպաննեն չարաչար տանջանքներով: Մինչեւ իսկ թուր-
 քեր կը յարձակին, ոստիկաններու ձեռքէն կը յափշտակեն ձերբա-
 կալուած հայը եւ սոսկալի տանջանքներով կը սպաննեն եւ ազատ
 ու անպատիժ կը շարունակեն իրենց համբան: Ոստիկանութիւնը
 եւ լրտեսները փողոցները հանդիպած կասկածելի հայերը կը խու-
 զարկեն, որի վրայ [որ] դէնք գտնեն՝ կը գրաւեն եւ զինքը կը
 բանտարկեն: Բանտերու մէջ սոսկալի [եւ] անլուր տանջանքներով
 կը մեռցնեն բանտարկեալները. թիւրքերն անգամ սարսափով ու
 քստմենով կը պատմեն բանտարկեալներու [ն] կրած տանջանքները
 եւ սպանութիւնները: Տասնեակներով կենդանի-կենդանի գլխիվար
 հորերը նետած են: Բանտարկեալներու թիւը հարիւրներով կը
 հաշուեն: Ստամբուլ, Ղալաթիա, Պեշիկթաշ, Ուն Գափուն⁽²⁷¹⁾, բոլոր
 թաղերու մէջ ժամ չ'անցնիր, որ քանի մը հայ չսպանուի: Ահուե-
 լի եւ տմարդի կերպով կը վարուին նոյնիսկ անչնչացած դիակնե-
 րու [ն] հետ: Անշունչ դիակը սոսկալի ծեծի կ'ենթարկեն: Ականա-
 տես մը կը պատմէ թէ ինք աչքովը տեսաւ թէ ի՞նչպէս անչնչա-
 ցած դիակներ մահակներով ջարդելէն ետք՝ վրանին ելած [ու] ոտ-
 քերով կը կոխկուտեն. ուրիշ տեղ մը սոփթաները քանի մը հայ
 ձերբակալած՝ [անոնց] ականջները, բեխերը քաշելով փրցունելէն
 ետք՝ գանգը փշրեցին եւ ոտքէն բռնած քաշ տուին ու ծովը նետե-
 ցին. քաշ տուած ատեն ուրիշները մահակով, կացիններով կը
 զարնէին ետեւէն եւ մարմինը իրարմէ կը բաժնէին, կը յօշոտէին:

« ... Խաներու, թաղերու եւ փողոցներու մէջ կոտորուած հայե-
 րու [ն] թիւը 3-4 հազարէ աւելի է՝ պակաս չէ: Բազմաթիւ դիակ-
 ներ անհետ ըրած են: Իրենք՝ թիւրքերը կը պատմեն, որ միայն
 Ստամբուլի կողմէն 300 կառք դիակ են տարած եւ ծով թափած:
 Մախսուսէի⁽²⁷²⁾ շոգենաւեր [ը] գիշերը հարիւրաւոր դիակներով
 կը մեկնին եղեր Մարմարա, ուր ծովու [ն] մէջ կը թափեն դիակնե-
 րը: Յարդ ոչ մէկ դիակ անցած է հայերու [ն] ձեռքը: Ինկած դիակը
 իսկոյն անհետ կ'ընեն եւ արեան ամէն հետք անմիջապէս
 կ'անհետացնեն: Թիւրք պաշտօնեաները անսպասելի ճարպիկու-

թեամբ, արագութեամբ եւ շտեմնուած փութաջանութեամբ առաջ կը տանին դիակներու անհետացման գործողութիւնը:

«Երէկ Եպարքոսը⁽²⁷³⁾ փոխուեցաւ եւ [անոր փոխան] նշանակուեցաւ Քիամիլ փաշան»⁽²⁷⁴⁾:

Իրաւ էր Եուսուֆեանը. փոխուեցաւ մեծ վեզիրը՝ Սալիտ փաշան, եւ զայն փոխարինելու եկաւ Քիամիլ փաշան. ըստ Էօզթունայի՝ «քանի մը թուրքի դէմ հայերուն ոգի ի բռին սկսած այս դէպքի ընթացքին հետեւակագործի գումարտակ մը օգտագործելու գերուն համար պաշտօնագրկուեցաւ»⁽²⁷⁵⁾: Մինչդեռ Արքիբնար կ'ըսէ պարզօրէն թէ «այս ըմբոստութեան միջոցին անհրաժեշտ միջոցառումներուն դիմած չըլլալուն համար պաշտօնագրկուեցաւ վարչապետ Մեհմէտ Սալիտ փաշան»⁽²⁷⁶⁾, 1 Հոկտեմբեր 1895-ին անիկա փոխարինուեցաւ անգլիասէր ճանչցուած Քըպրըսլը Մեհմէտ Քիամիլ փաշայով»⁽²⁷⁷⁾:

Անգլիական մամուլը, սակայն, որ միշտ չէր որ կը փորձէր տեսնել իրաւը կատարուածին վարագործին ետին՝ մէկ անգամի համար հարցին մօտեցաւ հիմնովին տարբեր անկիւնէ: Ըստ գանատական Հալիֆաքս Հերլտին՝ անգլիական «Սթանտըրտը կ'ըսէր թէ հարցին միակ արդարանալի կէտը մեծ վեզիր նշանակումն է Քիամիլ փաշային: Անիկա այն շատ սակաւ ազդեցիկ թուրք պաշտօնատարներէն է՝ որուն վստահութեամբ կրնան նալիլ օտարները»: Թայմզը Սալիտ փաշայի որպէս յաջորդ Քիամիլ փաշայի մեծ վեզիրութեան պաշտօնական նշանակումը կը վերագրէր հայերու շարժումին: «Անոնց ընթացքը» կ'ըսէր թերթը, «կրնայ դատապարտելի ըլլալ, սակայն անիկա ա՛նձուագն արձանագրեց իր առաջին յաջողութիւնը: Եթէ ծայրայեղութիւնները նոյնիսկ արդիւնքն էին լեղափոխական կոմիտէներու փութկոտութեան՝ նոյն խիստ միջոցառումը կարելի չէր գործադրել ժողովուրդի մը հանդէպ այդպէս՝ ինչպէս որ կարելի էր գործադրել զայն անոնց դէմ որոնք կը վայելին յարաբերական ազատութիւնը հանրային լուզումին, որ կ'արտօնուի եւրոպական պետութիւններու ամենէն ազատախոհներուն կողմէ: Պոլսոյ ըմբոստներուն ետին կ'ընդնշմարուին ստուերները Սասունի գոհներուն»⁽²⁷⁸⁾:

Ինչպէ՛ս ալ դնէին հարցը մամուլի արտայայտութիւնները Լոնտոնի մէջ՝ Սալիտ փաշան պաշտօնագրկուեցաւ մեծ պետութիւններու ճնշումին տակ⁽²⁷⁹⁾, որուն որպէս նախաբան՝ մեծ պետութիւններն արդէն իսկ շարժեց էին իրենց նաւատորմիդները եւ զետեղեց զանոնք կարգ մը նաւահանգիստներէն ներս Օսմանեան կայսրութեան⁽²⁸⁰⁾: Աւելին՝ Պոլսոյ արեւմտեան դեսպանները Բարձ-

րագոյն Դուռ էին զրկեր որոշ «նկատողութիւններ», որոնց ի պատասխան՝ Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարար Հանտթոն կը յայտնէր Փոլ Քամպոնին 3 Հոկտեմբեր 1895-ի իր հեռագիրով թէ ամբողջական ձեռով համաձայն էր այն բոլոր «նկատողութիւններուն», զորոնք անգլիացի եւ ռուս իր պաշտօնակիցներուն հետ համախորհուրդ՝ անիկա ներկայացուցեր էր Բարձրագոյն Դուռ՝ հայկական խռովութիւններուն առիթով⁽²⁸¹⁾։

Հանտթոյի «նկատողութիւններ» բառին ետին կը կենար այն ծանուցագիրը որ շատ աւելի նման էր սպառնագիրի։ Այսուհանդերձ, ինչպէս որ առանց իր բառերն սքողելու կը յայտարարէր Լոնտոնի իշխանաւորներուն պաշտօնական խօսնակ Սթուենտըրտ օրաթերթն իր 7 Հոկտեմբերի թիւով՝ սխալ էր մեծ բան ակնկալել վարչապետներու սա փոփոխութենէն։ Ըստ անոր՝ հիմնականն էր Սուլթանն ինք, որուն ի վերջոյ եկեր էր պահճը ցոյց տալու թէ մեծ պետութիւնները որոշեր էին շարժիլ միասնաբար եւ համախորհուրդ⁽²⁸²⁾։

Ու պահ մը երեւակայել, որ համախորհուրդ այդ շարժումին պիտի մասնակցէր Պոլսոյ գերման դեսպան Ֆրայհէր Ֆոն Զաուրման, որ 4 Հոկտեմբեր 1895-ի իր թիւ 136 հեռագիրով պիտի հաղորդէր Գերմանական կայսրութեան նախարարապետ Ֆիւսթէն Ֆոն Հոհենլուհէին, թէ անոր կը ներկայացնէր այն ծանուցագիրը «զոր դեսպանութիւններուն թարգմանները ներկայացուցին [օսմաննան իշխանութիւններուն] կեցնելու համար բարբարոս այն ջարդը զոր Պոլսոյ մահմետական ժողովուրդը շղթայագերծեց հայերուն դէմ։

«Դեսպանական ժողովի ծանուցագիրին բովանդակութիւնը համապատասխանելով նախապէս իմ հաղորդածներուն՝ զիս մղեց ինդրոյ առարկայ այս քալլին մասնակցելու՝ առանց ձեզմէ մասնաւոր ուղղութիւն ստանալու։

«Իրականութեան մէջ՝ կը թուի թէ ա՛յ ժամանակն է որ [Բարձրագոյն] Դուռին ցոյց տրուին Պոլսոյ օտարաբնակներուն ընդհանուր ապահովութեան սպառնացող այն վտանգները որոնք կը յառաջանան մոլեռանդ խուժանին անարգել մասնակցութենէն հայկական ցոյցի անխնայ ճնշումին։

«Ակզբնական շրջանի հետապնդումն ու ջարդը այս անիմաստ ցոյցին մասնակից հայերուն՝ տակաւ փոխուեցան կանոնաւոր գրող-ռութեան մը այդ վերջիններուն դէմ, որոնք ենթարկուեցան յարձակումի եւ խոչտանգումի՝ իրենց սեփական տուններուն մէջ։ Արթնցաւ խուժանին արեան պապակը, որ կրնայ որեւէ վայրկեան

գոհացում գտնել ոչ-հայկական շրջանակի մէջ:

«Դեսպաններուն միասնական քալը՝ որուն մղիչ ուժը հանդիսացաւ Սըր Ֆիլիփ Քըրին՝ կը թուի թէ չձախողեցաւ ունենալէ իր ազդեցութիւնը: Վերջապէս զգաստացաւ թուրք կառավարութիւնը եւ ընդունեցաւ այն աղէտը որ կրնար յառաջանալ իր անտարբեր թուլութենէն:

«Արտաքին գործերու նախարարը յանձնեց թարգմաններուն մանրամասն տեղեկութիւններ՝ թէ ձեռք պիտի առնուէին (անհրաժեշտ) բոլոր միջոցառումները, որպէսզի տիրէին հանդարտութիւնը, կարգն ու կանոնը եւ ընդհանուր ապահովութիւնը: Իրականութեան մէջ, նոյն օրն իսկ, [գինուորական] ջոկատներուն հրահանգուեցաւ շարժիլ դէպի Պոլիս, եւ որոնք արգելք հանդիսացան յաւելնալ խժոժութիւններու:

«Պոլսոյ անջատուած ըլլալուն [հանգամանքը] քաղաքին հարաւային մասէն՝ ինչպէս նաեւ թուրք պաշտօնատարներուն լուրսութիւնը, կարելի չեն ընծալեր յստակ պատկերացումը կատարելու պատահածներուն: Այսուհանդերձ՝ կարելի է բաւական վստահութեամբ ըսել թէ

«1. Չոհերուն թիւը շատ աւելի մեծ է քան նախապէս ընդունուածը:

«2. Թուրք պաշտօնատարներն իրենք իսկ պատասխանատու են Պոլսոյ մէջ կատարուած արինահանդ խժոժութիւններուն: Իրենք՝ [թուրքերը] տեղեկ էին նախորոշուած հայկական ցուցէն, եւ փոխանակ պարզօրէն գինուորական ուժով արգիլելու գայն՝ ձգեցին որ կայանար անիկա, եւ ոստիկանութեան կողմէ դրդուած ու բանակին կողմէ գէնքով ու մասնաւոր մահակներով գաղտնօրէն գինուած [թուրք] ժողովուրդը գրգռեցին որ յարձակէր հալ ցուցարարներուն վրայ եւ ցրուէր գանոնք»⁽²⁸³⁾:

Շա՛տ էր վտանգալից՝ պահը, եւ վարչապետի մը փոփոխութիւնը, եւ նո՛յնիսկ անոր տուած ու տալիք հաւաստիքները չէին որ պիտի կարենային ապահովել անդորրն ու զսպել խուժանն ու սոֆթան փողոցին: Առօրեայ եւ հասարակ տուեալներն իսկ ցուց կու տային թէ վտանգը կը սպառնար որքան հայութեան՝ նոյնքան նաեւ թուրքիաբնակ օտարականներուն: Առնուազն այդ ցուց կու տան գերման եւ ամերիկեան փաստաթուղթերը: Արդարեւ՝ ըստ Պոլսոյ ամերիկեան դեսպանին՝ մեծ սարսափ էր պատեր կարգ մը ամերիկացիներն ու ամերիկուհիները Պոլսոյ եւ Սկիւտարի մէջ, որոնց համար ազդու պաշտպանութիւն էր պահանջեր ինք ոստիկանութեան նախարար Հիւսէին Նազըմ փաշայէն, իսկ յաջորդ օրն

ալ, ինչպէս որ կը հաղորդէր անիկա Օլնիին՝ «բոլոր նահանգները
 առաքուելիք հեռագիր [հրահանգի] պահանջս կրկնեցի արտաքին
 գործերու նախարարին՝ պաշտպանութեանը համար ամերիկացիներու
 ուն»⁽²⁸⁴⁾: Միւս կողմէ, սակայն, լո՛կ վախը չէր որ կը տիրէր
 մայրաքաղաքէն դուրս ալլ վայրերու մէջ, ինչպէս էր պարագան
 Դամասկոսի, ուր ֆրանսական հիւպատոսն ենթարկուեցաւ լարձա-
 կումի՝ փողոցի տականքին եւ խուժանին կողմէ, նախատուեցաւ եւ
 ցեխարձակուեցաւ, դէպք մը՝ որուն համար Պոլսոյ ֆրանսական
 դեսպան Փոլ Քամպոնն անմիջական արգարութիւն պահանջեց օս-
 մանեան իշխանութիւններէն⁽²⁸⁵⁾ եւ ստացաւ: Մինչ այդ, սակայն,
 շարունակուեցան խժոժութիւնները, եւ Եուսուֆեան տեսակ մը
 հեզանքով էր որ գրեց, թէ ճշանաւոր բան չպատահեց: Սպան-
 նուած են 20-25 հոգի», մինչդեռ, ինչպէս կը լայտնէր՝ «թրքական
 խուժանը անցեր էր լարձակումի կարինի, Իզմիրի, Տրապիզոնի,
 Ռոտոսթոլի, Տեսէ-Աղահի, եւ նոյնիսկ հեռաւոր վանի մէջ⁽²⁸⁶⁾ Նիւ
 Եորքի Հայք շարաթաթերթին պոլսաբնակ թղթակիցը կը գրէր
 Հոկտեմբեր 3-ին համար, թէ Պինկոլցի Յակոբ Զոպեանն ողջ-ողջ
 ծովն կը նետեն ձեռքերը կապելէ վերջ: Կազհանէի 15 հալ աշխա-
 տաւորաց 13-ն կը սպաննուին եւ 2-ն կը վիրաւորուին: Վալիսէ
 Չեշմէի շինութեան [վրան] աշխատող հայերու [ն] վրայ լարձակե-
 լով 2-ն կը մեռցնեն: Փերիգիւղի Թուղլայի ֆապրիքալին⁽²⁸⁷⁾ գոր-
 ծաւորաց մի քանիներն ծեծի տակ կը մեռնին»⁽²⁸⁸⁾: Այլ աղբիւր մը
 կը հաստատէ Կազհանէի սպաննութեան դէպքը: Ըստ անոր՝ «Բե-
 րալի կազի գործին մէջ աշխատող միւսիւլման բանուորներն ի-
 րենց հալ գործընկերներուն 21-ն սպաննած են Հոկտ[եմբեր] 3-ի
 գիշերն: Այս լուր[ը] խորին գայրոյթ պատճառեր է օտարականաց
 մէջ»⁽²⁸⁹⁾: Աւելին՝ Պոլսոյ եւ չրջակայքի արհաւիրաց եւ տագնա-
 պահար սա կացութեան ընթացքին՝ Երկուշաբթի օրը ձերբակալ-
 ուածներէն լայտնի դարձաւ սպանութիւնը առնուազն հինգ հոգիի,
 մինչ սոֆթաները, իրենց կարգին, տակաւին կը շարունակէին հա-
 լածել, բռնել ու ծեծել իրենց հանդիպած հայերը, եւ, ինչո՞ւ չէ,
 նոյնիսկ սպաննել գանոնք: Սա կացութեան մէջ՝ յստակ էր որ տա-
 կաւին շատ էր հեռու ապահովութիւնը, ահա թէ ինչո՞ւ համար
 Հոկտեմբեր 4-ին Պոլիսէն Լոնտոն առաքուած հեռագիր մը, քչիկ
 մը աւելի մտնելով ներսերը պետական կառուցներուն, հաստատեց
 թէ «երբ [Բարձրագոյն] Դուռի ծառայութեան մէջ գտնուող հայե-
 րը տեսան ծանրութիւնն իրենց հայրենակիցներուն կրած տագ-
 նապներուն՝ փախան քաղաքէն՝ վախնալով որ կառավարութիւնն
 իրենց հետ պիտի վարուէր իբրեւ լրտեսի: Այսօր վերադարձան

բոլորն այ՛ բացի Արթին փաշայէն՝ արտաքին գործերու նախարարութեան քարտուղարէն, որ կ'ամբաստանուի որպէս համակիր հայկական տենչերուն»⁽²⁹⁰⁾։ Անդին՝ «Ահմէտ փաշայի ապարանքին մէջ ծառայող երեք հայերն անդ իսկ կը սպաննուին։ Բարձրագոյն) Դրան մի քանի հայ ծառաներն կը վճռուին եւ դուրս ելլելուն [պէս] կը ձերբակալուին։ Էթ Մէլլտանի⁽²⁹¹⁾ հայ տուներու [ն] ապակիներն կը խորտակուին եւ 3 անձեր կը սպաննուին։ Բեռնաւորեալ [հայ] բեռնակիր մի սոփթայէ մը կը սպաննուի»⁽²⁹²⁾։ Ահաւասիկ բոլոր այս տուեալներն էին, որոնց վրան լծնած՝ անգլիական Սթանտըրտ թերթի Պոլսոյ թղթակիցը եզրակացուց թէ նորոգուել էին խառնակութիւնները եւ պատահեր ընդհարումներ հայերու եւ ոստիկանութեան միջեւ, որոնց որպէս հետեւանք՝ ինկեր էին բազմաթիւ հայեր։ Փակ էին բոլոր խանութները եւ զինուորական ջոկատներ կը շրջագայէին փողոցներուն մէջ։ Սա մէկն արդէն կը նշանակէր պաշարման իրողական վիճակ⁽²⁹³⁾։ Այս կացութենէն մեկնած՝ օրերը լաւ չէին ամերիկեան դեսպան Թերէլին համար, որ շուշացաւ հաղորդելու իր կառավարութեան թէ «վաղը կրնայ տեսնուիլ խռովութիւններու կրկնութիւնը աւելի մեծ չափի մը վրայ՝ տրուած ըլլալով որ լեզափոխական ղեկավարները, որոնք ծանօթ են որպէս ծրագրողները [Բարձրագոյն] Դուռին դէմ [կատարուած] այս շարժումին՝ որոշած են ցոյց մը եւս կատարել արքունիքին դէմ»⁽²⁹⁴⁾։ Նոյն Հոկտեմբեր 3-ի ա՛յլ հեռագիրով մը տակաւին աւելցնելու համար թէ «պատճառ կայ վախնալու որ բրտութեան դժբախտ այն արարքները որոնք պատահեցան քաղաքին մէջ վերջին քանի մը օրերու ընթացքին՝ կրնան չհասկցուիլ հեռաւոր նահանգներու մէջ, եւ առ այդ՝ հոն պատճառ դառնալ արիւնահեղութեան»⁽²⁹⁵⁾։

Հակառակ դեսպան Թերէլի այս շատ կարգին մտահոգութեան՝ 4 Հոկտեմբերի իր հեռագիրով անիկա կտրուկ կերպով կ'ըսէր Ռիչըրտ Օլնիին թէ «հանդարտութիւն [կը տիրէր] վերջին քառասուն ութը ժամերուն»⁽²⁹⁶⁾։ Յստակ էր, որ դէպքերու արագ թաւալքին մէջ՝ ապակողմնորոշուած էր ամերիկեան դեսպանը։ Սակայն այդպէս չէին ուրիշներ։ Այսպէս՝ 5 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր նամակ մը գոր Պոլիսէն ստացաւ Ֆրետերիք Տէլվիս Կրինը՝ կ'ըսէր առանց բառերն սքօղելու, թէ «շարժը շարունակուեցաւ ամբողջ Երեքշաբթին եւ Չորեքշաբթին առաւօտը։ Չկար ընդհանուր լարձակում մը տուներուն վրայ, սակայն կար միտում մը ըսպաննելու այն հայր, որ կը տեսնուէր փողոցը։ Այս առաւօտ Սուլթանը նուէրներ ղրկեց սոփթաներուն, որոնք մասնակցեցան գոր-

ծին⁽²⁹⁷⁾, Ոչ մէկ մահճետական է ձերբակալուած հայերուն սպանութեան համար⁽²⁹⁸⁾: Բոլոր այս գործին մէջ վատթարագոյնն եղաւ [ոստիկանութեան] նախարարութեան մէջ վայրագ սպանութիւնն այն բանտարկեալներուն ա'յն իսկ սպաներուն կողմէ՝ որոնց պատականութիւնն էր պաշտպանել զանոնք: Կարգ մը ականատեսներ կը նկարագրեն թէ մարդեր ի՞նչպէս մեռնելու աստիճան կը խոշտանգուէին ոստիկաններուն կողմէ [ոստիկանութեան] նախարարութեան շէնքին մէջ: Օտար դեսպանատունի մը քարտուղարը որ երկուշաբթի օր պատահեց էր որ գտնուէր հոն՝ տեսաւ ու թը հայեր որոնք ներս բերուեցան փողոցէն եւ իսկոյն սպանուեցան սուինահարս⁽²⁹⁹⁾:

Պոլիսէն Լոնտոնի Սթանտորտին քաշուած 4 Հոկտեմբերի հեռագիրը մը իր կարգին հաղորդեց ի միջի այլոց թէ եւրոպական դեսպանատուներու քարտուղարները բողոք բառնացին ոստիկանական ծայրայեղութիւններուն դէմ եւ թուրք խուժանին բարբարոսութեան՝ վիրաւոր կամ ձերբակալուած հայերուն դէմ, որոնցմէ ոմանք սպանուեցին էին թոպամահ, եւ ուրիշներ՝ անդամահատուած: Անդին բանտերուն մէջ կային հազարէ աւելի հայեր, իսկ առիթէն օգտուելով՝ թուրք ու քիւրտ խուժանը կողոպտեցին էր հայերուն խանութներն ու գրասենեակները⁽³⁰⁰⁾ եւ մնացեալ անպատիժ:

Պոլիսէն հասած Հոկտեմբեր 4-ի այլ հեռագիր մը, զոր կուտայ գանատական Հայիֆաքս Հերըլտ օրաթերթն իր 7 Հոկտեմբերի թիւով՝ շատ աւելի մանրամասնեալ ձեւով մը կը ներկայացնէր այս բոլորը: Ըստ անոր՝ «Երկուշաբթի եւ Երեքշաբթի օրերու ըմբոստութենէն յառաջացած կացութիւնը քննելու համար կայացած օտար դիւանագէտներու ժողովին արդիւնքն եղաւ այն որ զանազան դեսպանութիւններու եւ առաքելութիւններու թարգմաններուն հրահանգուեցաւ պաշտպանել օտար կրօնականները ոստիկանութեան ծայրայեղութեան եւ մահճետական խուժանի բարբարոսութեան դէմ՝ ձերբակալուած եւ վիրաւոր հայերու հանդէպ անոնց [ցուցաբերած] գործունէութեան համար, այս հայերէն ոմանք եղեր էին թոպամահ եւ ուրիշներ դարձեր էին խեղանդամ: Թարգմանները զրկուեցան նաեւ [Բարձրագոյն] Դուռին լուրջ ուշադրութիւնը հրաւիրելու ամբողջ խնդիրին վրայ եւ արտաքին [գործերու] նախարարէն խնդրելու որ միջոցառումներու դիմէր պաշտպանելու համար օտարները եւ հաստատելու կարգն ու կանոնը: Միացեալ Նահանգներու դեսպան Պր. Թերէլ ներկայացուց մասնաւոր պահանջ որ դիմուէր միջոցառումներու Գում Գափուի շըր-

ջանին մէջ պաշտպանելու համար ամերիկացի միսիոնարները: Իր դիմումներն ունեցան ուզուած ազդեցութիւնը: Քաղաքը հանդարտ է: Յայտնի է, որ կառավարութիւնը ձեռք է առած ամէն նախագուշութիւն արգիլելու համար այլ անկարգութիւն: Ձեռք առնուած նախագուշութիւններէն մէկն էր պահակներու գետեղումը թրքական թաղամասին շուրջ անոր բնակիչներուն անկէ դուրս ելքը եւ քաղաքին հայերով բնակուած մասերն անոնց մեկնումը արգիլելու համար: Վախնալով որ իրենք ենթակալ են ջարդի՝ հայ պատսպարեալները տակաւին խոնուած կը մնան եկեղեցիներուն մէջ՝ պարզօրէն լուսալով որ հոն ապահով են -- ոտտիկանութիւնը չկատարեց Հայոց Պատրիարքարանը յարձակումով գրաւելու իր սպառնալիքը հոն ապաստանածներու շրջաններու պարագային: Միայն Բերալի եկեղեցիին մէջ կան հինգ հարիւր ապաստանեալներ: Փակ է կայաթափի հայկական ճեմարանը՝ մահմետական աստուածաբանական ուսանողներու անոր վրան յարձակելու սպառնալիքին պատճառով: Անկարգութիւններու մէջ այս ուսանողներն էին որ խաղացին աչքառու դեր: Անոնց մօտ խորապէս արթնցած է մոլեռանդութեան ոգին: Անոնք կը կատարեն կատաղի բազմաթիւ սպառնալիքներ թէ ի՛նչ պիտի ընեն իրենց կրօնի թշնամիներուն: ... Վստահելի աղբիւրէ մը կ'իմացուի, թէ ձերբակալուած են հազարէ աւելի հայեր եւ նետուած բանտ՝ ցոյցին գործօն կերպով մասնակցած ըլլալու կամ ալ խոտովութիւն լառաջացնելու ամբաստանութեամբ: Թէպէտեւ չկան անկարգութեան բացալալտ արարքեր՝ կան (սակայն) խորը թաղուած անհանդարտութիւն մը եւ մըտատանջութիւն մը, որոնք յայտնի են ամէն կողմ: Թուրքերը ատրճանակ եւ փամփուշտ կը գնեն: ... Երեքշաբթի օրուան ցոյցի ատեն մահմետականներու ամբոխներ օգտուեցան տակնուվրայութենէն աւարի տալու համար հայկական խանութներն ու գրասենեակները»⁽³⁰¹⁾:

Մուսլլ, շա՛տ էր մուսլլ պատկերը, սակայն Սուլթանը չէր որ արդարութիւն պիտի ընէր: Ընդհակառակը, անիկա բարձրօրէն գնահատեց իր մալրաքաղաքին տակաւնքին եւ խուժանին կատարած վաւրագութիւնն ու արիւնահեղութիւնը եւ զանոնք արժանացուց կայսերական իր շնորհներուն: Ըստ Պոլսոյ Սապահ օրաթերթի 5 Հոկտեմբերի մէկ լողուածին՝ «երէկ Նորին Վսեմութիւն իգգէթ պէլ գնաց Սուլթան Պէլագիտի շրջանը եւ անոր որոշ մետրիւսներուն զոհագործումի համար բաշխեց 11 ոչխար եւ բաւական քանակ մըն ալ՝ կայսերական ողորմածութիւն»⁽³⁰²⁾: Իր կողմէ՝ գէպքերուն ժամանակակից եւ լաճախ ականատես Վեր. Պլիս կը

գրէր թէ երբ մէկ կողմէ Սուլթանը Սալիտ փաշան կը փոխարինէր «Քիամիլ փաշայով, որ կարողագոյն քաղաքագէտներէն մէկն է զոր թուրքիան երբեք ճանչցած ըլլայ՝ ... այս մէկուն ընկերացաւ Սուլթանի պալատէն առփոյաներուն առաքումը քանի մը հարիւր ոչխարի եւ որոշ քանակով անուշեղէնի՝ որպէս պարգեւ անոնց հաւատարմութեան»⁽³⁰³⁾; թէ սա երկկար քաղաքականութեան դէմ Սուլթանին ի՞նչ ըրաւ արեւմտեան դիւանագիտութիւնը՝ յատակ է այսօր: Իրականութեան մէջ՝ անիկա տնտնաց մերթ եւ դիւանագիտութիւն խաղաց երբեմն: Մերթ մտածեց միասնական աշխատանքի մասին, ու երբեմն ալ սպառնաց պատկան իր երկիրներուն նաւատորմիղները իջեցնել ջուրերը Օսմանեան Աշխարհին: Աւելին՝ եղան պահեր երբ կասկածեցաւ կատարուածներուն վրան Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս եւ չափազանցութիւն նկատեց ջարդերը Մասունին եւ այլ վայրերուն, եւ նոյնիսկ՝ մերթ անվստահութիւն ցուցաբերեց ի՛ր իսկ դեսպաններուն ներկայացուցած տեղեկագիրներուն հանդէպ: Իրաւ էր, որ այդ դիւանագիտութիւնը ներկայացուց հաւաքական պահանջագիր մը⁽³⁰⁴⁾, որուն պատասխանն ստացաւ յո՛կ Հոկտեմբեր 6-ին, եւ որուն համաձայն՝ օսմանեան իշխանութիւնները պատրաստ էին որոշ զիջումներ կատարելու «վերջին դէպքերէն ետք»⁽³⁰⁵⁾: Իրականութիւնները, սակայն, կ'ըսէին այլ բան, որովհետեւ Քիամիլ փաշայի վարչապետութեան կոչուիլն իսկ բաւ եղաւ, որ մեծ պետութիւններէն ոմանք նահանջէին իրենց պահանջներուն եւ անոնց հետապնդումին մէջ⁽³⁰⁶⁾, որուն ի տես՝ Լոնտոնի Թալմոզ օրաթերթը կ'եզրակացնէր թէ բառերն անօգուտ էին Սուլթանին համար, եւ անհրաժեշտ էր որ մեծ պետութիւնները խօսքէն անցնէին գործի⁽³⁰⁷⁾:

6

Սակայն, կը թուի թէ, որպէս հետեւանք մեծ պետութիւններու նաւատորմիղներու շարժումներուն ու ճնշումներու՝ն անգլիական եւ ֆրանսական դիւանագիտութեան՝ գոնէ արտաքինապէս սկսաւ բան մը փոխուիլ մայրաքաղաքէն ներս սուլթաններուն, որուն ի տես՝ Նիւ Եորքի Հալք երկչաբաթաթերթին Պոլսոյ թղթակիցը եզրակացուց թէ «քաղաքիս մէջ ջարդերն կը նուազին, սակայն բանտերու մէջ կը սաստկանան: Բանտարկուողաց մեծագոյն մասն ծեծով կը սպաննուին եւ դիակներն ծով կը լեցուին: Այսպիսով հարիւրներով անհետացուցած են [թուրքերը]⁽³⁰⁸⁾:

«Եւրոպական թերթերու թղթակիցներ[ը] կը դիմեն ի Պատրի-

արքարան եւ կ'ալցեյին միջնաբերդի վերածեալ եկեղեցիներն:

«Ֆրանսական եւ ռուսական դեսպանատան[ց] Ա[ռաջին] թարգմաններն գան տեսակցիլ Պատրիարք հօր հետ⁽³⁰⁹⁾:

«Պատրիարքարանի կողմանէ բողոք առ մեծ տէրութեանց դեսպաններն վասն անգթութեանց»⁽³¹⁰⁾,

ձի'շղ էր, միջնաբերդի էին վերածուեր Պոլսոյ հայկական կարգ մը եկեղեցիները, ուր մահի սարսափէն հալածական ապաստաններ էին կարգ մը հայեր: Մուսթաֆա թուրանի վկայութեամբ՝ հոն «հաւաքուած հայեր գէնք ու ռումբ գործածեցին, բայց ի վերջոյ լանձուեցան ոստիկանութեան՝ անոր հետ տեղի ունեցած բախումէ մը ետք»⁽³¹¹⁾: Իրաւ էր, որ կատարուած օսմանեան ճնշումին դէմ «Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյն մէջ ատրճանակի ձայն մը կ'երէնէ, եկեղեցին պաշարեալ կը մնայ քանի մը ժամեր, պատասպարելոց համար եկած ուտեստներն կը գրաւուին, [եւ] մի քանիներ կը ձերբակալուին»⁽³¹²⁾, սակայն սուտ է թուրան եւ կը խնդաթիւրէ իրականութիւնը: Եկեղեցիներուն մէջ օգտագործուեցան ոչ գէնքեր եւ ոչ ալ ռումբեր, ու մանաւանդ՝ հոն ապաստանածներուն եւ ոստիկանութեան միջեւ տեղի ունեցաւ ոչ մէկ բախում: Իրականութեան մէջ՝ հայկական եկեղեցիներէն ներս ամբօրէն փակուած հայութիւնը դուրս հանելու համար օսմանեան իշխանութիւններն ուղեցին խիստ հրահանգներ ոստիկանութեան նախարարին՝ առ ի գործադրութիւն. «սակայն», ինչպէս կը հաղորդէ Պոլիսէն քաշուած հեռագիր մը՝ «այս պաշտօնեայն չուզեց՝ այնպիսի գործողութեան մը հետեւանքներէն երկնչելով»⁽³¹³⁾, եւ հայեր յամառեցան մնալ եկեղեցիներուն մէջ, որովհետեւ, ինչպէս 6 Հոկտեմբերին կը լայտնէին վեց պետութիւններու Պոլսոյ դեսպանները օսմանեան իշխանութիւններուն՝ «մայրաքաղաքի հայ բնակչութեան մօտ կը տիրեն լուզում եւ մտահոգութիւն, որոնք չեն թրւիր խաղաղիլ: Ի՛նչ որ ալ ըլլան պատճառները, որոնց կարելի ըլլայ վերագրել զանոնք, կը թուի թէ փոխանակ նուազելու՝ անոնք [այդ լուզումն ու մտահոգութիւնը] օրէ օր կ'աւելնան միայն: Նոյնպէս, ըստ հանրային գրուցի, վախ կայ որ մարդեր ականատես ըլլան նոր դէպքերու:

«Միւս կողմէ՝ մտահոգութիւնը որ կը լսուածանայ շարժումին շմասնակցած հայերու դէմ ձեռք առնուած միջոցառումներէն [ու] զանգուածային ձերբակալութիւններէն, [եւ] քաղմաթիւններու ենթարկուած բրտութիւնը պատճառ կը հանդիսանան, որ հայերէն ոմանք ապաստանին եկեղեցիները, որոնցմէ չեն ուզեր դուրս գալ՝ առանց լուրջ երաշխիք մը ստանալու իրենց ազատութեան եւ

կեանքին համար: Յստակ է, որ այսպիսի կացութեան մը երկարաձգումը կրնայ միայն աւելցնել լուգումը եւ կազմել մնալուն պատճառ մը բախումներու»⁽³¹⁴⁾:

Ինչպէս որ ալ տարագուին ու բացատրուին պատճառները հայերու հալ եկեղեցիներէն ներս փակուած մնալուն՝ ինչպէս կը գրէ ժամանակակից մը՝ սկիզբները «կառավարութեան կողմէ որեւէ արգելք չիկար [եկեղեցիները] մտնող [եւ] ելլողներուն համար, բայց երէկ եւ այսօր ոստիկաններ չեն թողուր որ մարդ ներս մտնէ. այս արգելքը նոյնիսկ քահանաներուն համար [է]: Թուրքերը կը կասկածին որ եկեղեցիներու [ն] մէջ շատ զէնք եւ ռազմամթերք պահուած կան»⁽³¹⁵⁾:

Զէնք՝ գու՛ցէ, բայց ո՛չ շատ: Իրաւ ալ՝ Պոլիսէն Լոնտոն առաքուած Ե Հոկտեմբեր հեռագիր մը կու գայ հաստատելու Թուրանի յայտարարութիւնը: Ըստ այդ հեռագիրին՝ «Պատրիարքարանի Մայր Եկեղեցւոյն մէջ Երկու շաբթիէն ի վեր ապաստանեալ հայերն այսօր կէսօրին մի քանի գնդակ արձակեցին, եւ վախցուեցաւ թէ նոր պայթում մը վերահաս էր: Շէնքին հսկող ոստիկանք իսկույն լուր տուին իշխանութեանց, եւ զօրաց մեծ բազմութիւն հասաւ ի վայրն»⁽³¹⁶⁾:

Ո՛չ միայն ա՛յդ սակայն: Պոլիսէն Լոնտոն քաշուած Ե Հոկտեմբեր թուակիր ա՛յլ հեռագիր մը իր կարգին կը հաղորդէր թէ Պատրիարք Իզմիրլեանը գրեր էր վեց տէրութիւններու դեսպաններուն՝ թէ «իբրեւ սոփթա ծպտեալ մարդիկ սկսած են յարձակումն հայոց վերայ: [Եւ] անյայտ եղած 400 հայերու ցանկ մը յղած է» անոնց⁽³¹⁷⁾: Աւելին՝ Թիֆլիսի Մուրճ ամսագիրին Պոլսոյ թղթակիցը յայտնելէ ետք թէ արեւմտեան պետութիւններու Պոլսոյ վեց դեսպանները Պատրիարքարան այցելեցին՝ կը շարունակէ տակաւին թէ «անցքին յաջորդ օրերը իրենց առաջին թարգմաններն ալ եկեղեցիները այցելեցին՝ ժողովրդին վիճակը տեսնելու եւ լսելու համար:

«Զորս անգամ Տատեան Արթին փաշան Պատրիարքարան եկած է ...

Մզկիթներու մէջ ազդարարուած է որ պէտք է հայերու հետ աղէկ վարուիլ: Անաստողները պիտի պատժուին: Այս ազդարարութիւնը ժողովրդին հաղորդողը սոփթան է:

«Տաճիկ պաշտօնեաները խիստ հսկողութեան տակ առնուած են: Մեծ պաշտօնեաները շատ կը վախնան ապստամբ⁽³¹⁸⁾ հայերէն:

«Զիաւոր եւ հետի զինուորներ խումբ-խումբ Պոլսի ամէն փողոցները կը պտտին եւ կը հսկեն:

« ... Հայ դպրոցները գոց են: Երբ ստորագրուի ծրագիրը⁽³¹⁹⁾՝ եկեղեցիները ապաստանողները անմիջական գործադրութիւն պիտի պահանջեն, ինչպէս նաեւ անմիջական կարգադրութիւն Սասունի եւ սասունցիներու համար»⁽³²⁰⁾,

Ըստ Խաչ-Պապեանին՝ դէպի լաւը կ'ընթանար ամէն ինչ, բան մը որ հակառակն էր իրականութեան: Իր 6 Հոկտեմբեր 1895 թրւակիր հեռագիրով Պոլսու ֆրանսական դեսպան Փոլ Քամպոնը կը գծէր հիմնովին այլ պատկեր մը սակայն: Անոր համաձայն՝ « ... մեր տեղեկութիւնները նախատեսել կու տան նոր ցոյցեր:

«Այս առաւօտ Պոլսու մէջ զետեղուած եւ ոստիկանութեան կողմէ անմիջապէս վերցուած որմնազդեր կը հրաւիրէին մահճետականները միանգամ ընմիշտ ձերբազատուիլ կեաւորներէն»⁽³²¹⁾,

«Եւրոպական համայնքները մատնուած են ծանր տաղնապի:

«Այսօր վեց մեծ պետութիւններու ներկայացուցիչները միացան եւ ստորագրեցին պահանջագիր մը»⁽³²²⁾ ... որ վաղը պիտի ներկայացուի [Բարձրագոյն] Դուռին:

«Մենք կը յայտնենք մեր մտաւախութիւնը. մենք կառավարութենէն կը պահանջենք այն՝ ինչ որ անիկա մտադիր է ընել խաղաղեցնելու համար հոգիները, եւ կ'առաջարկենք կարգ մը միջոցառումներ:

«Նոյն ատեն՝ վստահութիւն ներշնչելու համար մեր համայնքներուն՝ որոշեցինք եզերանաւերը փոխադրել մեր կայքերը, որոնք տակաւին կը գտնուին Թերաբիա եւ Պիւլիք-Տերէ»⁽³²³⁾,

Յաջորդ օրը օսմանեան իշխանութիւններուն ներկայացուցաւ 6 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր այս պահանջագիրը, որ բազմաթիւ այլ բաներու կարգին կը հաստատէր, թէ «ամէն բանէ վեր նշելի ծանր իրողութիւն մըն է այն՝ որ երկուշաբթի օրուան ցըրուումէն ետք ցոյցին՝ մեծ թիւով անհատներ որոնք կը պատկանէին ո՛չ ոստիկանութեան [եւ] ոչ [այ] բանակին՝ այսինքն սոֆթաւներ, Պոլիս հաստատուած քիւրտեր, [եւ] իշխանութիւն չունեցող անհատներ՝ գիւուեցան, հետապնդեցին հայերը, եւ յարձակեցան նոյնիսկ այլ համայնքներու պատկանող քրիստոնեաներուն վրայ: Տոյց կը տրուին անոնց կողմէ կատարուած բազմաթիւ յարձակումներ ինչքի վրայ եւ դէպքեր՝ կողոպուտի եւ սպանութեան: Հեռու անոնց ծալրայեղութիւններուն վերջ մը դնելէ՝ իշխանութիւնն ունի ամէն երեսով զանոնք քաջայերած ըլլալու: Կարգ մը դեսպանութիւններ կարողացած են արձանագրել խժոժութիւններ՝ որոնց ենթարկուած են իրենց քաղաքացիները: Ամէն մարդ գիտէ ոստիկաններուն եւ զինուորներուն կատարած կամայական ձերբակալու-

թիւնները եւ վալրագ արարքները:

«Որքան որ ալ մեղադրելի ըլլան ցուցարարներուն կատարած արարքները՝ ներելի չէ այսպիսի վերաբերում մը:

«Միւս կողմէ՝ ոստիկանութիւնն ի՛նք մեծապէս մոռցած է արդարութեան եւ չափաւորութեան իր պարտականութիւնները, որոնք կը ծանրանան ուսերուն վրան հանրային իշխանութեան: Բոլոր վկայութիւնները համաձայն են փաստելու մէջ թէ անիկա ձերբակալութիւններ է կատարեր առանց չափի ու սահմանի, առանց հակակշիռի եւ առանց ճշդելու ինքնութիւնը մարդերուն: Ձերբակալուած ու բանտ նետուած է մեծ թիւ մը անմեղ անցորդներու՝ պարզ այն պատճառով որ հայ էին անոնք կամ կը նմանէին հայու: Ամէն ձեւի ծայրայեղութիւններով՝ ոստիկանութիւնը յարձակում է գործեր ձերբակալուածներուն վրայ, եւ մէկէ աւելի անգամներ ոստիկաններն սպաններ են անպաշտպան բանտարկեալները»⁽³²⁴⁾:

Նոյն թուակիր եւ թիւ 141 հեռագիրով մը Պոլսոյ գերման դեսպան Ֆոն Զաուրման տարբեր չէր գծեր պատկերը: Յայտնելէ ետք թէ անգլիական եւ ֆրանսական դեսպաններուն ստացած լուրերուն համաձայն՝ յետագայ օրերուն տեղի պիտի ունենային շատ աւելի զօրաւոր ցոյցեր՝ քան այդ մէկը որ պատահեր էր Սեպտեմբեր 30-ին, եւ առ այդ ոռւս դեսպանին՝ Նելիտոֆին թիկունք տրւած՝ անոնք եւ այլ դեսպաններ անգամ մը եւս դիմեր էին օսմանեան իշխանութիւններուն եւ ցոյց տուեր անոնց առկայ վտանգը եւ զօրաւոր ու ազդու կերպով պահանջեր անոնցմէ առաջին առնել «նախորդ դէպքերու կրկնումին» եւ առ այդ՝ Բարձրագոյն Դուռ լանձներ լուշագիր մը ձեռամբ Աւստրո-Հունգարական կայսրութեան թարգման Պարոն Քալիսին որ երիցագոյն անդամն էր Պոլսոյ դիւանագիտական անդամներուն՝ Ֆոն Զաուրման կը լայտնէր տակաւին թէ «մեր այս կատարածները կը վերաբերին մի միայն միջոցառումներուն եւ ոչ թէ Հայկական Հարցի առընչութեամբ առնուող քայլերուն: անոնք կը վերաբերին լո՛կ հանրային անդորրին, ապահովութեան եւ Պոլիս գտնուող օտարաբնակներուն, այնպէս որ լարմար դտայ մասնակցիլ եւ ինքզինքս դուրս չդնել աւստրո-հունգարական եւ իտալական ներկայացուցիչներու ընթացքէն եւ անգլիական քայլէն՝ հակառակ այն իրականութեան որ այս պահուս ես ծանրակշիռ չեմ նկատեր կացութիւնը՝ ինչպէս որ կը կարծեն պաշտօնակիցներս:

«Հոս կառավարութիւնն ամենայն լստակութեամբ վստահեցուց Մեծ Վեզիրին միջոցով թէ կառավարութիւնը կ'աշխատի կարգն

ու կանոնը պահպանել Պոյսոյ մէջ եւ թէ այս պահուս կայ ոչ մէկ պատճառ չընդունելու թէ ինք կրնայ յարգել իր խոստումը:

«Սակայն կրնան հոս ու հոն տեղի ունենալ հայկական ըմբոստութիւններ, զորոնք լեղափոխական կոմիտէն կրնայ բռնկեցնել: Բայց այս մէկը կա՛յ այս կոմիտէի ծրագիրին մէջ: Թրքական կառավարութիւնը ամենայն դիւրութեամբ կրնայ տէր դառնալ կացութեան՝ իր բանակովը, որ այս պահուս գրաւած է Պոլիսը, առանց որ ամբոխը մասնակցի ցուցարարներուն դէմ [տարուելիք] պայքարին՝ ինչպէս որ եղաւ նախորդ ցուցին:

«Հոս հայերուն մեծամասնութիւնը հեռու կը կենայ շարժումէն. միայն մաս մը որ կը մասնակցի այս ցուցին սպառնալիքի ներքեւ՝ զէնք ու դրամ կը ստանայ լեղափոխական կոմիտէէն:

«Այսպիսով, դժբախտաբար, կը ստեղծուի խուճապ մը, որ շատ ճարպիկ կերպով կ'օգտագործուի կոմիտէին կողմէ, որպէսզի գրբգուած պահէ հայութեան զգացումները եւ ստեղծէ նորանոր ծայրայեղութիւններ:

«Արդ, այս ձեւով, հարիւրաւոր հայ ընտանիքներ փախան եւ ապաստան գտան հայկական եկեղեցիներուն մէջ, եւ հակառակ կառավարութեան բոլոր յորդորներուն՝ անիկա չկարողացաւ զանոնք դուրս հանել եկեղեցիներէն: Նոյնպէս փակ են հայերուն խանութները խոռովարարներու սպառնալիքին տակ:

«Գերագրգիռ է ներկայ կացութիւնը, բայց կը կարծենք թէ անկարելի չէ որ [Բարձրագոյն] Դուռին հանդէպ մեր որդեգրած լուրջ կեցուածքին որպէս հետեւանք՝ ներկայ կառավարութիւնն աշխատի այնպէս՝ որ մեղմանայ մահմետական կրօնական մոլեռանդութիւնը»⁽³²⁵⁾:

Սակայն ամբողջական ընծայելու համար գծած պատկերը դեպանական այս թուղթերուն՝ հոս անհրաժեշտ է տալ հատուած մըն ալ ականատես վկայի մը նոյն թուակիր մէկ նամակէն: Արդարեւ, ըստ անոր, «հայ ժողովուրդը տակաւին յուզման եւ սարսափի մէջ է: Թիւրք կառավարութիւնը կատղած եւ շփոթած է. ամբողջ զինուորական ուժը եւ ոստիկանութիւնը զէնքի է կոչուած եւ ամէն վայրկեան պատրաստ է յարձակուելու հայ ժողովրդի վրայ՝ կոտորելու համար [զայն] յանուն քաղաքական անդորրութեան եւ խաղաղութեան: Մահմետական ազգաբնակ[չ]ութիւնը եւ ամբողջ խուժանը ակռաները կը կճրտեցնէ եւ զէնքին պատրաստ»⁽³²⁶⁾: առիթի մը կը սպասէ հայերը ջարդելու եւ կողոպտելու համար: Մահմետականները բացարձակ [կերպով] կը սպառնան, որ մինչեւ տասնեակ [մը] հայու գլուխ չկտրեն՝ դաշոյնը պատենի մէջ չպիտի դնեն:

«Հայերը տակաւին կը մնան խմբուած՝ եկեղեցիներուն մէջ եւ ելքի մը կը սպասեն: Պատրիարքը կոչուեցաւ պալատ, պալմանաւ որ առանց ժողովրդի երթալ, վերցնելով հետը միմիայն Քաղաք[ական] ժողովի ատենապետները: Պատրիարքը երբ յայտնեց որ չի կրնար ժողովրդին արգիլել իր ետեւէն երթալ՝ այն ատեն ըսուեցաւ որ չերթալ պալատ: Եկեղեցիներուն դռները պատած են սեւ շղարշով: Սպանութիւնը նուազած է. երբեմն-երբեմն թիւրք ոստիկանները դանակները կը փորձեն եւ օրական 10-15 զոհ կ'երթալ: Պոլիսը կատարեալ պաշարման վիճակի մէջ է եւ պատերազմական վիճակ ունի: Հեծեալ եւ հետեւակ զօրքի ջոկատներ կը պլարտին փողոցները: Սարսափը կը տարածուի եւ ուրիշ ազգերու վրայ: Այսօր ատրճանակի մը պալթիւնի[ն] վրայ Բերայի Կալաթա Սարայի պահականոցէն դուրս կը թափին պահուրտած զօրքերը եւ զինեալ թուլումպաճիները⁽³²⁷⁾ եւ կը պաշարեն ամէն կողմէ Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին: Ահ ու սարսափ կը տարած[ու]ի[ն] Բերա, ամէն ոք հապճեպով կը գոցէ իսանութը եւ կ'անագարէ [իր] կեանքը փրկել: Ծատերը վախէն անկողին կ'իջնան: Լեզունին կը կապուի շատ մը լոյսերու:

«Մենք⁽³²⁸⁾ եւս ջլատուած ենք. մանաւանդ անպատրաստ՝ անակնկալի եկանք: Մերինները եւս խմբուած են եկեղեցիները եւ զէնք, զէնք կը պոռան: ... Գաւառները եւս կոտորածներ կատարուեր են. օր[ինակ]՝ Տրապիզոն, Կարին, Վան, Թեքիրտաղ, Տետէ-Աղաճ, Իզմիր եւ ուրիշ քաղաքներ. տակաւին ստոյգ եւ մանրամասն լուրեր կը պակսին: ... Ժողովուրդը ամէն տեսակ աջակցութիւն կը ցուցնէ եկեղեցիներու մեր ժողովուրդին»⁽³²⁹⁾:

Սակայն նոր չէին օղակումն ու պաշարումը եկեղեցիներուն. ընդհակառակը, անոնք սկսան առաջին իսկ օրէն շարժումին, երբ «ոստիկանութեան կողմէ զինուած սոֆթաները յարձակեցան քաղաքին վրայ»՝ ինչպէս կը հաղորդէ Փոլ Քամպոնը Հանթթոնին, որուն որպէս հետեւանք՝ «այս թաղամասի ժողովուրդին մէկ մասը ապաստանեցաւ եկեղեցիին մէջ, որ պաշարուեցաւ ոստիկանութեան կողմէ: Պոլսոյ Պատրիարքարանի եկեղեցին եւ Կալաթայի մէջ այլ եկեղեցի մը ուր հայերն ապաստաներ են՝ պաշարուած են նոյնպէս»⁽³³⁰⁾: Ֆրանսացի դեսպանէն քիչ ետք՝ իր 8 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր նամակով Ռոզալի Պոլսոյ թղթակիցն եկաւ հաստատելու այս բոլորը, թէ «այսօր եկեղեցիները պաշարուեցան. դուրս ելլողներուն խուզարկելէ ետք ազատ կը թողուն: Կ'երեւի թէ [թուրքերը] մտադիր են սովամահ ընել [հայերը], կամ ալ հարձակուել [զանոնք] որ դուրս ելնեն: Կը յուսացուի, որ յուսահատ ժողո-

վուրդը ներսէն դուրս խուժէ եւ յարձակի գինուորներու [ն] վրայ՝ մեռնելու կամ ապրելու համար»⁽³³¹⁾,

Մեռնելու՝ կամ ապրելու՝ Փաստերը սակայն ցոյց կու տային որ մահն էր որ կը թակէր դուռը հայութեան՝ «Ամէն տեղէ կոտորածի գոչներ կը հասնին»՝ պիտի գրէր Յովհաննէս Մելիքեանը քիչ ետք։ «Վիճակնիս շատ կրիտիքական է. տեղուոյս ուսական դեսպանը պարզապէս կը հակառակի մեր խնդրոյն։ Եւրոպական դեսպաններն ալ չեն պաշտպաներ մեզ։ Ձերբակալութիւնները վերսկսան, եւ շատ մը անձեր լաչառներէն սկսան ձերբակալել։ Պատրիարքը գլուխը կորսնցուցած է, [եւ] ընելիքը չի գիտեր։ Ամէն կողմէ կոտորածի լուրեր կը հասնին Պատրիարքարան։ Մարդը սրտի ցաւէն հիւանդացեր է։ Երէկ ուսական առաջին թարգմանը Պատրիարքարան գացած եւ պահանջած է Պատրիարքէն, որ զսպէ լեղափոխականները, որոնք իբր թէ նոր շարժումներ կը պատրաստուին ընելու։ Պատրիարքը զայրացեր եւ ըսեր է, որ ինք չ'ընդունիր այդպիսի առաջարկ մը, որովհետեւ ինքը ո՛չ լեղափոխական է եւ ոչ ալ անոնց պետք ... »⁽³³²⁾,

Իրականութեան մէջ՝ 8 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր հեռագիր մը Պոլիսէն կը հաղորդէր Լոնտոնի Աքսանտրոտին, թէ Ռուսիան հաւաստիացուցեր էր Բարձրագոյն Դուռը թէ թէպէտեւ ինք միացեր էր մեծ պետութիւններուն՝ անոնց պահանջներուն առիթով՝ սակայն չէր մտադրեր դիմել ու մեռնարկել միջոցառումներու⁽³³³⁾, մինչդեռ նոյն թուակիր ալլ հեռագիր մը չէր ուշանար հաղորդելու թէ ո՛չ միայն խռովութիւններն սկսեր էին Արեւմտեան Հայաստանի զանազան շրջաններուն մէջ՝ ալլ ճնշում բանեցնելու համար Բարձրագոյն Դուռին վրայ՝ մեծ պետութիւններն իրենց նաւերը կանչեր էին Ղալաթիա, որոնց ի տես՝ Օսմանեան կայսրութեան նախարարներու խորհուրդն շտապով նստեր էր ժողովի՝ պատասխանելու համար պահանջագիրին մեծ պետութիւններուն, եւ ապա աւելցնելու տակաւին թէ «ծանր խռովութիւնք այլեւս տեղի չունեցան աստ. Իստամպուլի եւ կալաթայի հայ խանութք գոց են։ Երէկ երեկոյ հետի եւ հեծեալ զօրաց վերայ նոր լաւելում եղաւ փողոցներն հսկելու [համար]։

«Սուլթանն երկու անգամ գՅարութիւն փաշա առաքեր է ի Պատրիարքարան գործակցելու Պատրիարքին հետ ի համոզել այն հաշիւն որ եկեղեցեաց մէջ ապաստանած են՝ վերադառնալ իրենց տներն։ Այս ուղղութեամբ կատարուած ջանքերն անօգուտ եղած են, սակայն, հաչք յայտարարելով թէ իրենք թուրք կառավարութեան պաշտպանութեան խոստումներուն չեն կրնար վստահիլ։ Ընդ

ամէնն 95 դիակունք լանձնուած են Պատրիարքարանի պաշտօնէից՝
հրամանաւ Սուլթանին, եւ [Իշխանութիւնք] կը պնդեն թէ այդքան
հայ միայն սպաննուած են նորադէպ ժխորմանց ատեն:

« ... Պատրիարքն անդու ջանից մէջ, ուժասպառ եղած [եւ]
անկողին ինկած է: Քանի օրէ ի վեր քնացած չունի»⁽³³⁴⁾,

Ծանր էր կացութիւնը Պոլսոյ հայոց եկեղեցիներէն ներս նաեւ,
ուր ամբողջական էր պաշարուծը: Ըստ Միացեալ Նահանգներու
Պոլսոյ դեսպան Թերէլի 8 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր մէկ հեռա-
գիրին՝ շարաթէ մը ի վեր եկեղեցիներն ապաստանած հայերը կը
մերժէին դուրս գալ կա՛մ ձերբակալուելու վախէն եւ կա՛մ ալ լե-
զափոխական հայերու պահանջին ընդառաջելով: «Կարծիքները կը
տարբերին» կը հաստատէր անիկա, անմիջապէս ետք աւելցնելու
համար որ մեծ էր սարսափը ամերիկացի միսիոնարներուն մօտ
նաեւ, որոնք կը վախնային ջարդուելէ, մանաւանդ որ՝ «վերստին
նշանակուեցաւ նախկին արտաքին [գործերու] նախարար Սալիտ
փաշան»⁽³³⁵⁾: Նոյն թուականի ալլ հեռագիրով մը, սակայն, Թերէ-
լը կուգար ամբողջացնելու պատկերը: «Վերջին երկու օրերու քն-
թացքին» կը գրէր անիկա, «հազարէ աւելի հայեր փակուած մնա-
ցին Բերայի եւ Ստամպուլի իրենց եկեղեցիներուն մէջ, եւ փակ են
գրեթէ բոլոր վաճառատուները: Անոնք եկեղեցիներուն մէջ կը
մնան հրահանգին վրան իրենց լեզափոխական առաջնորդներուն,
որոնց կը վախնան վրիժառութենէն՝ եթէ չհնազանդին: ... Հայե-
րուն իրենց եկեղեցիներէն ներս մնալուն իրողութիւնը կը գրգռէ
թուրք ժողովուրդը, որ անկէ ներս տեսնել կը կարծէ ցոյց մը՝ հա-
մակրանք արթնցնելու համար հայ ժողովուրդին հանդէպ: ... Մո-
լեռանդ մահմետական կրօնականներ՝ որոնք կ'ըսուի թէ գործօն
դեր խաղացին իրենց բիրերով հայերն սպաննելու մէջ [Սեպտեմ-
բեր] 30-ին եւ այս ամսուն 2-ի գիշերը՝ տակաւին կը տեսնուին
փողոցներուն մէջ անբնական բրտութեամբ, թէպէտեւ անոնցմէ
ձերբակալուած են 60-ը»⁽³³⁶⁾,

Գաղջ, շա՛տ է գաղջ՝ Թերէլն իր գնահատումներուն մէջ: Յե-
տագային այս մէկը պիտի պատճառաբանուէր Բիշըրա Օլնիին
կողմէ, թէ «պետական պաշտօնատունը վստահելի քիչ տեղեկու-
թիւն ունի» որովհետեւ, «Միացեալ Նահանգները բաժին չունէր»
որեւէ գործի մէջ: Չքմեղանքի սա կեցուածքը որ կը վերաբերէր
Մուշի ու Սասունի կոտորածներուն՝ տարածուեցաւ նաեւ Պոլսոյ
դէպքերուն վրայ, ի՞նչ փուլի որ Ֆրանսական եւ անգլիական դես-
պանութիւնները իջած ըլլային հրապարակ: Ըստ Փոյ Քամպոնի՝
«եկեղեցիներուն մէջ ապաստանած հայութիւնը կը գնահատուի

2000-էն աւելի Պատրիարքարանն ու բոլոր հաստատութիւնները պաշարուած են զօրքին կողմէ եւ արգիլուած է հոն մտնել եւ ուտելիք մտցնել: Բոլոր դեսպանները համաձայնեցան, որ պահանջեն յետսկոչումը այս միջոցառումներուն եւ առաջարկեն իրենց միջնորդութիւնը եկեղեցիները պարպել տալու համար: ... Եթէ ընդունուի այս միջնորդութիւնը՝ հաւաստիքներ պիտի պահանջենք ապահովութեանը համար ապաստանեալներուն եւ պիտի փորձենք դուրս հանել զանոնք՝ երաշխաւորելով զիրենք ամէն հակառակութեան դէմ, [որովհետեւ] որքան ատեն որ ապաստանեալները մնան եկեղեցիներուն մէջ՝ անոնք ենթակալ են վտանգի ... »⁽³³⁷⁾: Իրաւայ, նոյն օրն իսկ, Պոլսոյ եւրոպական դեսպաններն իր պաշտօնին մէջ վերահաստատուած Սալիտ փաշային⁽³³⁸⁾ ներկայացուցին հաւաքական ծանուցագիր մը, զոր ստորագրեր էին Քալիսը, Նելիտոֆը, Քամպոնը, Քըրին, Զաուրման եւ Պոլլաթին, եւ որով անոնք կը յայտարարէին թէ «իրաւասու աղբիւրներէ կ'իմանանք թէ ծայրաքաղաքին հաւկական եկեղեցիները ուր կը գտնուին բազմաթիւ ապաստանեալներ՝ որոնց մէջ կիներ եւ մանուկներ՝ պաշարուած են ոստիկանութեան կողմէ որ կ'արգիլէ ուտելիքի մուտքը հոն:

«Եթէ ճիշդ է այս տեղեկութիւնը՝ վախ կայ որ ալսպիսի կացութիւն մը ունենալ ծայրայեղ կերպով լուրջ հետեւանքներ եւ տանի անդամանելի դժբախտութիւններու: Ուրեմն կը հաւատանք որ մեր պարտականութիւնն է մեր միջնորդութիւնն ընծայել կայսերական կառավարութեան՝ լուծելու համար այն դժուարութիւնը որ տեղի է տուած այս միջոցառումներուն. մինչ այդ՝ կը խնդրենք առկախել գործադրութիւնն անոնց»⁽³³⁹⁾:

Սալիտ փաշան պատասխանեց նոյն օրն իսկ, եւ ուրանալէ ետք ամէն ինչ՝ յայտնեց թէ օսմանեան իշխանութիւնները պատրաստ էին ընդունելու միջնորդութիւնը օտար դեսպանութիւններուն «դժուարութիւնները լուծելու յարմար միջոցներ որոնելու համար»: Ըստ այդ պատասխանին՝ «առնուած է ոչ մէկ որոշում՝ արգիլելու համար ուտելիքներու մուտքը եկեղեցիներէն ներս, ուր հալիբ կը գտնուին հաւաքուած: Ուրեմն՝ անհիմն է այս տեղեկութիւնը: Ամէն օր, եւ մանաւանդ այսօր՝ աւելի քան երբեք, ինչպէս կը հաստատեն տեղեկագիրները ոստիկանութեան եւ քաղաքի կուսակալութեան՝ անհրաժեշտ ուտելիքները մուտ են գործած այս եկեղեցիներէն ներս»⁽³⁴⁰⁾: Այսուհանդերձ՝ նոյն թուականի՝ ալսինքն 8 Հոկտեմբերի պաշտօնական իր շրջաբերականով Բարձրագոյն Դուռը կ'ընդունէր թէ որդեգրուած էր ալսպիսի միջոցառում մը⁽³⁴¹⁾, եւ առաջին իսկ վայրկեանէն յստակ էր արդէն թէ կը ստէր, պար-

գօրէն կը ստէր Սալիս փաշան, եւ կ'ուզէր որ ամէն մարդ հաւատար իր խօսքերուն, երբ անդին՝ Հոկտեմբեր 11-ի իր նամակով Նիւ Եորքի Հայք երկշաբաթաթերթի Պոլսոյ թղթակիցը կը գրէր 9 Հոկտեմբերին համար, թէ «Գում Գափուի եկեղեցին սննդեան մուտք կ'արգիլուի: Պատրիարքարանի երթեւեկն ալ կ'արգիլուի, [եւ] հազիւ մի քանի ժողովականներ կը չաջողին մտնել»⁽³⁴²⁾ հոն: Նոյն օրը՝ Տատեան Արթին փաշան կրկին այցելեց Պատրիարքարանը եւ փորձեց համոզել ժողովուրդը, որ դուրս գար եկեղեցիէն: Սակայն ձախողեցաւ ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս որ ձախողեր էր քանի մը օր առաջ՝ Հոկտեմբեր 7-ին: Այն ատեն Տատեան Արթին փաշան խնդրեր էր Պատրիարք Հօրմէն՝ Սուլթանին անունով, որ ջրուէր եկեղեցին ապաստանած հայերը: Իսկ Պատրիարքը պատասխաններ էր թէ՛ «եկեղեցին ժողովրդեանն է եւ նա իւր կրօնի տան մէջ ապաստանեալ է առ ահի. եթէ կառավարութիւնն ապահովցնէ թէ չպիտի ձերբակալէ ու բանտարկէ եւ պիտի պաշտպանէ [զայն] ընդդէմ իսլամ խուժանին՝ անշուշտ ժողովուրդն իւր տուներն պիտի երթալ»: Ըստ Տատեանին՝ Սուլթանը կու տար այդ վստահութիւնը, եւ առ այդ՝ Պատրիարքարան կանչուեցան ներկայացուցիչները Մայր Եկեղեցի ապաստանածներուն, որոնք, սակայն, պարզ եւ առանց բառերը ծամծմելու յարտարարեցին, թէ «մենք մեծ հաւատք ունիմք Տատեան գերդաստանին վրայ եւ վստահ ենք թէ անկեղծ են Ձեր ապահովութիւններն, սակայն դուք ... խաբերայի մը պաշտօնեան էք, որ միշտ խաբած է ու կը խաբէ զմեզ եւ զՁեզ: Միեւնոյն ապահովութիւնն կու տային մեզ անցեալ Երեքշաբթի եւ այն երեկոյեան արդէն ժողովուրդն սկսած էր ջրուիլ, երբ Չուգուր Պոսթանի եւ Գասըմ Փաշայի ջարդերն աւելի եւս լեցուցին եկեղեցիներն, չայնմ հետէ կրկին վստահացուցին մեզ հայազգի մեծ անձնաւորութեանց միջոցաւ, սկսած էինք հաւատալ իսկ, [եւ] ահա Գարակէօճրիւկի, Էթմէլտանի, Տոլմապազէի եւ այլ դէպքեր տեղի ունեցան եւ ժողովուրդն աւելի խռնուեցաւ եկեղեցիներն. ինչպէս կ'ուզէք որ այլեւս հաւատանք. Ձեզ զրկողն ձեզ խաբած է եւ կամի ձեզմով զմեզ ալ խաբել եւ ապա ջարդել. կարող է մեզ աստ իսկ ջարդել ... »: Այն ատեն Տատեան Արթին փաշան եղելութիւնը հաղորդեց Սուլթանին, որ նոյնհետայն հրահանգեց անոր յաջորդ օրն իսկ վերադառնալ եկեղեցին եւ հոն ապաստան գտած հայերուն տալ պահանջուած ապահովութիւնը⁽³⁴³⁾:

Սակայն լո՛կ Տատեան Արթին փաշան չէր որ այցելեց Պատրիարքարանն ու եկեղեցին խռնուած ժողովուրդին: Արդարեւ՝ ինչպէս կը հաստատէ Արսէն Կիտուր, առանց սակայն նշելու աղբիւրն

իր տեղեկութեան, «ժողովուրդը տարհամոզելու աշխատանք կատարեցին նաև Գաբրիէլ Նորատունկեանն ու Տիգրան Խան Քելեկեանը»⁽³⁴⁴⁾, որոնցմէ անկախ, ինչպէս կը տեղեկագրէր Խաչ-Պապեանն իր հին տոմարի 29 Սեպտեմբերի թուակիրով՝ «երկու թըրքասէր հարուստ հայ անձնաւորութիւններ, Աբիկ Ունճեան եւ Յովհաննէս Նուրեան, կայսերական պալատ կը կանչուին եւ Սուլթանին կողմէ յորդոր կը ստանան եկեղեցիներէն ժողովուրդը դուրս հանելու, որովհետեւ Սուլթանը կ'ուզէր հաւատացնել ամենուն որ Պոլսի մէջ Աորէն անդորրութիւն կը տիրէ»⁽³⁴⁵⁾։ Նուրեան չի համարձակիր եկեղեցու մը սեմէն մտնել։ Ունճեան ալ նախ Մայր եկեղեցին եւ յետոյ Գասըմ Փաշայի եկեղեցին կը խօսի թէ՛ վեհ-Սուլթանին շնորհով իրադադութիւն կը տիրէ, իւրաքանչիւր[դ] ձեր տեղերը դարձէք, եւ այլն։ Ժողովուրդը անոր երեսին «վա՛տ, դա՛ւաճան, տա՛ճկասէր» կը պոռայ եւ նախատելով կը ճամբէ։

«Նոյնպէս պատահար մըն ալ Բարթուղիմէոս Եպիսկոպոսին [կը պատահի], երբ Պերայի եկեղեցին գնացած է, երիտասարդ մը երեսին պոռացած է. «վա՛տ Բարթուղիմէոս»»⁽³⁴⁶⁾։

Այս բոլորէն ետք, ահա՛ւասիկ, կրկի՛ն հոն էր Տատեան Արթին փաշան, եւ Հայք երկշարաթաթերթի թղթակիցին իսկ բառերով անիկա «կ'ըսէ թէ այցելած է բանտն, թէ անդ իրեն ցուցած են 19 իսլամ բանտարկեալներ իբր գլխաւոր հեղինակք դուրսն գործուած խժոճութեանց, որք իստիւ պիտի պատժուին։ Ժողովուրդն կ'ըսէ թէ եթէ չարագործներն պատժել կամին՝ նախ ոստիկանութեան նախարարն ու տեսուչն կախուելու են եւ վերջն միայն ժողովրդէն զոր իրենք գրգռած են։ Վերջապէս ապաստանեալք Սուլթանին տուած խոստմանց մասին եւ բոպական ապահովութիւն կը պահանջեն»⁽³⁴⁷⁾։

Վստահութի՛ւն՝ Սուլթանին տուած ու տալիք երաշխիքներուն՝ անկէ ունէր ո՛չ մէկը հայերուն։ Ինչպէս կը հաղորդէր Պոլիսէն Լոնտոն առաքուած եւ 9 Հոկտեմբեր թուակիր հեռագիր մը՝ թէպէտեւ կոտորածը կազմակերպողներէն եւ իրագործողներէն շատեր ծանօթ էին թէ՛ դեսպանութիւններուն եւ թէ՛ ալ օսմանեան իշխանութիւններուն՝ անոնց բոլորն ալ փողոցներն էին ամէն օր եւ վստահ՝ որ իրենց համար կար ո՛չ մէկ վախ ձերբակալումի։ Ծանօթ էր բոլորին նաև, որ կարգ մը բարձրաստիճան թուրք պաշտօնատարներ թիկունք կը կանգնէին անոնց եւ բարձր կը գնահատէին զանոնք ու անոնց կատարածը, եւ նոյնիսկ նիւթապէս գնահատեր էին մեծամեծներն այն սոփրաներուն՝ որոնք ամենէն աւելի

եռանդ էին ցուցաբերած վերջին խժոժութիւններու ընթացքին: Իրաւ էր, որ մերթ կ'արտօնուէր կարգ մը հայ եկեղեցականներուն մտնել եկեղեցիները, սակայն անոնք կ'ենթարկուէին մանրակրկիտ խուզարկութեան, երբ դուրս կու գային անոնցմէ: Իրաւ էր նաեւ, որ դեսպաններու ճնշումին ներքեւ, օսմանեան իշխանութիւնները բանտերէն արձակեր էին սկզբնական օրերու հազարաւոր ձերբակալեալներէն ոմանք, որոնք կը խոստովանէին որ իրենց բանտարգելութեան շրջանին՝ իրենք եւ իրենց բախտակիցները մնացեր էին անսուաղ եւ գուրկ՝ բժշկական որեւէ խնամքէ՝ հակառակ իրենցմէ ոմանց ծանրօրէն վիրաւորուած ըլլալուն⁽³⁴⁸⁾: Նոյն թուականի ալլ հեռագիր մը, սակայն, կը հաղորդէր թէ Բարձրագոյն Դուռը կը յայտարարէր մեծ պետութիւններու Պոլսոյ վեց դեսպաններուն, թէ վերջին անկարգութիւններու ընթացքին մահմետականները չէին յարձակողները, ալլ հայերը՝ որոնք սպաննեցին մահմետականները⁽³⁴⁹⁾:

Իրաւ ալ՝ երբ ա՛յս էր մթնոլորտը աշխարհէն ներս Սուլթանին՝ ալ ո՞վ կրնար կամ կ'ուզէր հաւատ ընծայել տրուած կամ տրուելիք երաշխիքներուն: Այսուհանդերձ՝ ծանր, շատ ծանր էր պահը, եւ ճգնաժամային՝ անցնող իւրաքանչիւր վայրկեան, ահա թէ ինչո՞ւ համար Սուլթանն ու իր կառավարութիւնը հարկադրութեան տեղի տալ արեւմտեան ճնշումներուն եւ Հոկտեմբեր 8-ի ուշ երեկոյեան ի վերջոյ պատասխանեցին վեց պետութիւններու հաւաքական ծանուցագիրին⁽³⁵⁰⁾. սակայն տրուած պատասխանին անբաւարար բովանդակութիւնը մէկտեղեց վեց դեսպանները, որուն ի տես՝ Բարձրագոյն Դուռը հանդիպում մը ունեցաւ անոնց հետ: «Բարձրագոյն Դուռն ընդունած ըլլալով դեսպաններուն միջնորդութիւնը հայ եկեղեցիներուն պարպումը յաջողցնելու համար»՝ կը գրէր Փոլ Քամպոնը 10 Հոկտեմբեր 1895-ի իր հեռագիրով՝ «մեծ պետութիւններու ներկայացուցիչները խորհրդակցեցան այսօր [թուրք] արտաքին նախարարին հետ: [Օսմանեան] կառավարութեան անունով անիկա խոստացաւ որ անգէն դուրս ելլող հայերը կարող էին մեկնիլ իրենց տուները առանց ձերբակալուելու, ոչ ալ [որեւէ] միջամտութեան:

«Հետեւաբար՝ վաղն առաւօտ թարգմանները դեսպաններու երաշխաւորութիւնը պիտի տանին զանազան եկեղեցիներ: Եթէ կարելի ըլլալ գոհացնել ապաստանեալները՝ անոնք պիտի հսկեն անոնց⁽³⁵¹⁾ ելքին եւ հանրային իշխանութեան կողմէ անոնց պաշտպանութեան»⁽³⁵²⁾:

Յաջորդ առաւօտ, ինչպէս որ կը հաղորդէ լոնտոնեան մամու-

լին առաքուած հեռագիր մը Պոլիսէն՝ հալ եպիսկոպոս մը եւ մեծ պետութիւններու դեսպաններուն քարտուղարները իջան Գում Գափուի Մայր Տաճարը եւ հաղորդակցութեան մէջ մտան հոն ապաստանածներուն հետ: Երկար տեւեցին վարանումն ու խորհրդակցութիւնները, եւ եկեղեցիին մէջ ապաստան դառնները պահանջեցին որ ներում շնորհուի քաղաքական յանցաւորներուն, իրենցմէ չառնուին իրենց ունեցած զէնքերը, բանտերը բացուին դեսպաններուն առջեւ ի քննութիւն, եւ ազատ արձակուին անմեղ բանտարկեալները: Դեսպանական քարտուղարներն ու թարգմանները մերժեցին նկատողութեան իսկ առնել այս պահանջները: Մինչ այդ՝ դուրս ելան կարգ մը կիներն ու մանուկներ, որոնք սակալն անմիջապէս վերադարձան՝ երբ գտան որ տղամարդերը չէին հետեւեր իրենց: Նոյնհետալն դեսպաններուն ներկայացուցիչները խորհրդակցեցան Պատրիարքին հետ, որմէ ետք՝ Պատրիարք Հօր ջանքերուն շնորհիւ սկսաւ պարպուիլ Գում Գափուի եկեղեցին: Դուրս եկողներու ցուցակները կազմուեցան քահանաներու կողմէ, իսկ բարապանները խուզարկեցին գանոնք եւ գտնուած զէնքերը վար դրին Պատրիարքարանին մէջ: Գում Գափուին յաջորդեցին միւս եկեղեցիները: Իսկ ոստիկանութիւնը մնաց լո՛կ դիտողի դերին մէջ⁽³⁵³⁾:

Իրաւ էր հաղորդածը 10 Հոկտեմբերի այս հեռագիրին ու գալն հաստատելու կու գալ Եուսուֆեանին Դրօշակի խմբագրութեան լրած 11 Հոկտեմբերի նամակը, որուն համաձայն՝ «երէկ երեք պետութեանց թարգմանները եկեղեցիները գացին եւ համոզեցին ժողովուրդը, որ եկեղեցիներէն ելնէ, խոստանալով ապահովութիւն: Եւ երէկուրնէ սկսան ելնել: [Միայն թէ] վեց պետութեանց դեսպանները կ'ըսուի թէ Առտա են ներկայացրել, որու գլխաւոր կէտերը ասոնք են՝ ա) ցոյցի առթիւ բոլոր բանտարկեալներու ազատութիւն (կարծեմ ընդհանուր ըլլալու է), բ) սպաննուածներու եւ վնասներու հատուցում, գ) յանցաւորներու պատիժ եւ դ) 61-րդ լօգուածի գործադրութիւն⁽³⁵⁴⁾: Եթէ չորրորդ կէտը ճիշդ է՝ այս տեսակ մը ջնջումն է Մայիս 11-ի ծրագիրին: Աչքերնիս լուս, փոխանակ առաջ երթալու՝ աւելի ետ կ'երթանք»⁽³⁵⁵⁾:

Հոս թիւրիմացութեան մէջ է Եովհաննէս Եուսուֆեանը, որովհետեւ իր վկայութեան վերջին հատուածը ներկայացուեցաւ ո՛չ թէ դեսպաններուն կողմէ՝ այլ ժողովուրդին կողմէ դեսպաններուն, եւ՝ մերժուեցաւ: Սակայն ինչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը՝ եկեղեցիներէն դուրս եկան հոն ապաստանածները, որոնց՝ «մեծ տէրութիւններու թարգմանները ... ցրուեք էին անոնց կեանքը ա-

պահովող մասնաւոր թուղթեր, ու երբ իրենց պնդումին վրայ անոնք դուրս կ'ելլեն իրենց գէնքերը լանձնելով գաւաւսներուն»⁽³⁵⁶⁾ երեք հազար հայերու վրայ միայն հարիւր քսան կտոր [գէնք] կը գտնեն»⁽³⁵⁷⁾։

Պոլսոյ ֆրանսական դեսպան Փոլ Քամպոնի 12 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր եւ Հանոթոյին ուղղեալ հեռագիրը տեսակ մը ամփոփումն է եկեղեցիներու պարպումի գործին։ Ըստ անոր՝ «երեք օր տեւող դեղեւումէ եւ սակարկութիւններէ ետք՝ վեց դեսպաններու թարգմանները կարողացան փակել Գում Գափուի Պատրիարքարանի եկեղեցին, որ կը պարունակէր 550 ապաստանեալ, որոնցմէ 136-ը զինեալ։

«Բերայի եկեղեցիէն որ կը պարունակէր 1350 ապաստանեալ [թարգմանները] կարողացած են ապահովել մեկնումը 400-ին։ Մընացեալ մեծամասնութիւնը խոստացած է [եկեղեցին] պարպել վաղը։ Թարգմանները վաղը պիտի շարունակեն այցելութիւնը եկեղեցիներուն։

«Նկատառելի է սփռուածութիւնը զինեալ զօրքին եւ ոստիկանութեան, եւ ոստիկանները հոգածութեամբ կը գործադրեն հրահանգները մեր ներկայացուցիչներուն։

«... Երէկ գիշեր մահմետականներու զինեալ խումբեր ձգեցին քաղաքը. [սակայն] վախ կայ որ անոնք քարուքանդ ընեն շրջակայ հայկական գիւղերը»⁽³⁵⁸⁾։

Ըստ Քամպոնի՝ վերջացեր էր ամէն ինչ՝ առնուազն Պոլսոյ մէջ։ Պարպուեր էին եկեղեցիները իրենց ապաստանեալներէն, լանձնուեր՝ գէնքերը, բացուեր՝ շուկաները, հաստատուեր՝ անդորրն ու ապահովութիւնը, եւ ամէն մարդ անցեր՝ իր գործին։ Աւելին՝ մեկներ էր դուրսէն Պոլիս եկած զինեալ մահմետականներու խումբանը։ Գուցէ գործ մը կատարած ըլլալու ուրախութիւնն էր Պոլսոյ ֆրանսական դեսպանին ունեցածը, եւ անոր հետ՝ մնացեալ արեւմտեան դեսպաններունը։ Սակայն տխուր էր պոլսահայը, ո՛չ՝ պէտք է ըսել՝ ամբողջ հայութիւնը, որովհետեւ այս բոլորին ճի՛շդ հակառակն էր իրաւ. «Հակառակ կառավարութեան խոստման եւ դեսպանաց ներշնչած ապահովութեան՝ եկեղեցիներն ապաստանողներէն մի քանիներն ձերբակալուեցան, գանակոծուեցան եւ սպանուեցան իսկ»՝ կը գրէ Նիւ Եորքի Հաչք երկշարաթաթերթի Պոլսոյ թղթակիցը իր 17 Նոյեմբեր 1895-ի նամակով 12 Հոկտեմբերին համար. «Ջարդն վերսկսելու մասին սպառնալիքներ կը լսուէին իսլամաց կողմանէ. Գասըմ Փաշայի բնակիչներէ[ն] մի մասն իրենց բնակարաններն աւարի առնուած գտան։ Շատեր փակ

գտան իրենց բնակարաններն. թուրք տանտէրներն չէին ուզեր ընդունիլ իրենց հայ վարձկաններն: Երբեմն խաներու մէջ ալ նոյնն կը պատահի: Քանի մը տանտէրներ [կը] խոստանան հայերն ընդունիլ իրենց տանց մէջ եթէ իսլամութիւնն ընդունին [անոնք]: Այս խեղճերէ[ն] շատեր [կը] վերադառնան Բերայի եկեղեցին»⁽³⁵⁹⁾: Յաջորդ օրը տակաւին կը շարունակուէր հալածանքը հայերուն դէմ, եւ առ այդ՝ հայերն ուզեցին վերադառնալ եկեղեցիները, եւ «Գում Գափուի եկեղեցւոյ դռներն փակ կը գտնեն, Բերայի եկեղեցին մասամբ կը լեցուին»: Ի յուր այս իրադրութեան՝ արեւմտեան պետութիւններու Պոլսոյ ղեսպանները բողոքեցին ոստիկանութեան ընթացքին դէմ, եւ առ այդ՝ «հալածանքն կը դադարի»: աւելին՝ ղեսպանական թարգմանները այցելեցին բանտերը քննելու համար իրավիճակը հոն: Հոկտեմբեր 15-ին ցրուեցան Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին ապաստանածները՝ բացի Գասըմ Փաշայէն վրտարուածներէն, որոնց վրան եկան աւելնալու Սելամալի հայկական թաղի հայերը, որոնց սպառնացեր էին գնչուները, իսկ յաջորդ օրը՝ Հոկտեմբեր 16-ին՝ փակուեցան խանութները Բերայի գլխաւոր շուկային⁽³⁶⁰⁾, մինչ երեկոյեան յուր մը տարածուեցաւ, թէ Սուլթանն ընդուներ էր բարենորոգումներու 11 Մայիսի ծրագիրը, որուն ի յուր՝ Պոլսոյ ամերիկեան ղեսպան Թերէլը չուշացաւ հեռագրելու Բիչըրտ Օլնիին թէ «երէկ գիշեր կարգադրուեցաւ Հայկական Հարցը. Սուլթանին հրովարտակը կ'ապահովէ բարենորոգումները, որոնք գոհացուցիչ են երեք պետութիւններուն»⁽³⁶¹⁾ համար»⁽³⁶²⁾:

Իսկ լեռո՞ւ: Ի՞նչ սակայն: Երեք օր ետք, Հոկտեմբեր 21-ին յայտարարուեցաւ յայտագիրը բարենորոգումներուն, եւ նոյնհետայն ահեղ թափ ստացան Տրապիզոնի մէջ սկսած զանգուածային ջարդերը եւ տարածուեցան անէնուրեք:

7

Այժմ, գրեթէ հարիւրամեակ մը ետք Պոլսոյ սեպտեմբերեան խլրտումներէն՝ տակաւին անպատասխան կը մնան հարցումները – ի՞նչ եղաւ արդիւնքն այս բոլորին, ի՞նչու եղաւ այն՝ ինչ որ եղաւ, եւ ո՞վ ինչ շահեցաւ այս բոլորէն: Այս դէպքին շուրջ թեր ու դէմ կարծիքներ յայտնուած, քննադատութիւններ եղած եւ պաշտպանողականներ լսուած են: ... Յուլյը ժամանակի ըմբռնումով, դէպքերու հարկադրանքին տակ, դիւանագիտական աքթ⁽³⁶³⁾ մըն էր, [որ] ստիպողական դարձած էր այդ ատենուայ դէպքերու դասաւորու-

մով»⁽³⁶⁴⁾, Ուրեմն անհրաժեշտութիւն մըն էր անիկա հայութեան ընկերալին եւ քաղաքական պայմաններէն յառաջացած: Սահակեանի սա հաստատումէն ետք՝ ճանկիւլիանը կու գայ աւելցնելու թէ «մեր հայերը ամբողջ 13 օր Բերալի, Ղալաթիոյ եւ Գում Գափուի Մայր Եկեղեցիին մէջ փակուած մնալէ վերջ միայն վստահութիւն ձեռք բերուած էր եւ անկից վերջ այդ հայերը առանց ջարդուելու եկեղեցիներէն իրենց տուները գացած էին, որովհետեւ Սուլթանը Մայիս 11-ի ծրագիրը ստորագրած էր եւ պիտի գործադրուէր [անիկա]: Ահա [Բարձրագոյն] Դրան ցոյց[ին] արդիւնքը այս եղած էր»⁽³⁶⁵⁾: Դէպքէն մօտ քսանամեակ մը ետք՝ լետադարձ հայեացքով մը քաղուած՝ բաւական թեթեւ կերպով կատարուած մատչում մըն է ճանկիւլիանինը եւ խեղճ գնահատում մը իրադարձութիւններու: Իրականութեան մէջ՝ շատ շուտով յայտնի դարձաւ իսկական քաշը Մայիս 11-ի ծրագիրին: Սուլթանն արդէն իսկ անգամ մը յայտարարած էր Գում Գափուի ցոյցին առիթով, թէ «եթէ [կուսակցականները] նման ցոյցերով Եւրոպայի միջամտութիւնը յառաջ բերել կ'ուզեն՝ լաւ գիտցած ըլլաք, որ օտար պետութեանց նաւատորմիդը կրնայ նեղուցներն անցնիլ, իրենց բանակը դէպի մայրաքաղաք կրնայ խուժել, սակայն իմ հողիս վրայ ոտք չկոխած՝ Վոսփօրի ջուրերը համայն հայութեան արիւնտով կը ներկուի[ն]»⁽³⁶⁶⁾, Գում Գափուէն ի վեր ոչի'նչ էր փոխուած Սուլթանի աշխարհավարութեան մէջ: Այսուհանդերձ կը թուին մոռցուած ըլլալ բազմաթիւ բաներ, այլապէս Արսէն Կիտուրն այնքան շատ պիտի չխանդավառուէր սեպտեմբերեան սա ցոյցին ստեղծած արձագանգովն օտար մամուլին մէջ: Ըստ անոր՝ մեծ էր այդ արձագանգը եւ առ այդ՝ ամբողջ աշխարհ դատապարտեց Սուլթանն ու անոր աշխարհավարութիւնը: Յնցուեցաւ նաեւ Եւրոպայի դիւանագիտական աշխարհը, որ ա'լ չէր կրնար մնալ անտարբեր: Այս ցոյցին ծանուցագիրն իսկ «սարսափեցուցած էր Սուլթան Համիտը ... [եւ] Հայ Յեղափոխութիւնը՝ Հնչակեանութիւնը այդ ցոյցով տարած էր յաղթանակ մը, [եւ] Եւրոպական վեց տէրութիւններու[ն] դիմումները՝ տարուայ մը ընթացքին չէին կարողացած կորզել այդպիսի դիջում մը Սուլթանէն ... Պապը Ալիի ցոյցով Հնչ[ակեան] կուսակցութիւնը Հայկական Դատը [եւ] իրաւունքը անգամ մը եւս ընդունիլ տուած էր Եւրոպային: Պապը Ալիի ցոյցով Սուլթան Համիտ խոնարհած էր Հայ Յեղափոխութեան ոյժին առջեւ»⁽³⁶⁷⁾: Օրմանեանի դատումով՝ «երեք դեսպանատանց համաձայնութիւնը կը կարծէր այս կերպով յաղթանակը տարած ըլլալ, եւ հայերն ալ պահ մը կ'օրօրուէին ակնկալութեան յաջողութիւնը ձեռք ձգած

ըլլալ կարծելով, սակայն այս անգամ ալ յուսախարութեան մատնուեցան»⁽³⁶⁸⁾։ Իրա՛ւ էր Օրմանեանը, որովհետեւ, ինչպէս որ դէպքէն հազիւ քանի մը օր անց՝ Հոկտեմբերին կ'եզրակացնէր լոստոնեան Կրնֆիքը՝ «դէպքերու լրջութեան առջեւ մեծ տէրութիւններուն համար անկարելի եղաւ անմիջապէս յառաջ ընթանալ հայկական բարենորոգումներու յայտագիրին գործադրութեան մէջ։ Հայերուն ոճրային խենթութիւնը կ'ապեց ձեռքերը ծրագրի հեղինակներուն»⁽³⁶⁹⁾։ Շա՛տ ճիշդ արդարեւ՝ ի դերեւ ելան ակնկալութիւնները հայերուն, ի՞նչ փոյթ որ ոմանք յաղթանակ մը տեսնէին մահուան մէջ եւ հալու վաթած արիւնին։ Այլ բան էր ճշմարտութիւնը, եւ Սեպտեմբեր 30-ի ցոյցը եւ անոր կրնկրնկեց հետեւող ջարդերը, խժոժութիւնները, աւարն ու աւերը լոկ առաջին ազդանշաններն էին գալիքին։ «Անիկա, Պոլսոյ մէջ, տուաւ նշանը հայերու ջարդերուն»՝ պիտի գրէր Զօհրապը լետագային, եւ աւելցնէր նաեւ թէ անոնց անմիջապէս յաջորդեցին հայերուն մեծ ջարդերը, որոնք արիւնեցին ասիական նահանգները»⁽³⁷⁰⁾ Օսմանեան կայսրութեան։

Այժմ բազդատական մը Սեպտեմբեր 30-ին եւ անոր յաջորդող տասնհինգօրեալ դէպքերու ընթացքին կարգ մը աղբիւրներու մօտ արձանագրուած մարդկային կորուստներու թիւին եւ դէպքերուն պատճառած մահերու իսկական քանակին՝ անընկալելի անակնկալներու առջեւ պիտի դնէր հին ու նոր բոլոր ջատագու՛նները սեպտեմբերեան ալդ ցոյցին։ Մարդ անկործանելի վիպապաշտ մը ըլլալու էր յաղթանակ մը տեսնելու հոն՝ ուր կային լո՛կ քանդում ու քայքայում, ուր տիրական կը մնային մահն ու կոտորածը միայն, եւ ուր արիւնը կու գար ողողելու մայթերը փողոցներուն։ Պէտք չէ մտահան ընել որ սա քանդումն ու քայքայումը, մահն ու կոտորածը, սպանդն ու նահատակումը, արեան վաթումն ու մարդկային կեանքի շիջումը եւ ո՛չ մէկն անոնցմէ պատահեցաւ ռազմազայտի վրայ կամ թշնամի բանակի դէմ տարուող պայքարի մը ընթացքին։ Ընդհակառակը՝ ամէն ինչ տեղի ունեցաւ միացման կէտին վրայ արեւելքին եւ արեւմուտքին եւ անմիջական նայուածքին ներքեւ արեւմտեան դիւանագիտութեան։ Գուցէ իրաւ էր, որ անհրաժեշտ էր տալ յոյս մը, յոյսի բեկոր մը, որուն կառչէր գաւառը, որմէ կախուէր գաւառի հայը եւ իր փրկութիւնն սպասէր անկէ։ Նոյնքան նաեւ անհրաժեշտ էր թերեւս ուղի մը ցոյց տալ յուսահատութենէ յուսահատութիւն թաւալող հայ մարդուն։ Մաշումը որ հոն էր՝ ոչ միայն արիւնաքամ կ'ընէր հայութիւնն ամբողջ՝ այլ յուսահատութեան եզրին մատչած հայութիւնն ու ինքզինք անոր

առաջնորդն ու ներկայացուցիչը հռչակած հաւաքականութիւնները, մեծ կամ փոքր, աշխարհիկ թէ կրօնական, կուսակցական կամ ալլապէս, կը տանէր անհակակշռելի քայլերու, դատում մերժող շարժումներու, տրամաբանութեան դուռերէն փախուստ տուող որոշումներու, եւ մանաւանդ՝ կշիռ չվերցնող եզրակացութիւններու, որոնք կը մերժէին, եւ մերժեցի՛ն ալ, ճանչնալ իրականութիւնները, դատել ու դատումէ անցընել դիւանագիտական առկայ խարդաւանքները, եւ միայն ա՛յդ ձեւով առնել առաջին քայլը կատարելի որեւէ շարժումիւ Լրիւ շրնկայուած, ամբողջական կերպով չվերլուծուած, խորապէս չկշռադատուած շարժում մը վտանգաւոր էր շատ, եւ անոր պատասխանատուութիւնը ծանր, անհունապէս ծանր: Այսուհանդերձ, այժմ պէտք չէ մոռնալ, որ այս բոլորին մէջ յաղթանակ մը տեսնողներուն բոլորն ալ կը պատկանէին արեւելքին, արեւելեան մշակութիւն եւ հոգեբանութեան, արեւելեան վիպապաշտութեան եւ գերզգայնութեան, ու մանաւանդ՝ ժխտականէն դրականն ստեղծելու, ձախողանքէն յաջողութիւն մը յառաջացնելու եւ բացասականին մէջ հաստատականը, եւ եպերելիին մէջ գրեհատելին տեսնելու սովոր մարդկային հաւաքականութիւններուն: Ահա թէ ի՞նչպէս հասկնալի կը դառնան հաստատումները դիւանագիտութեան խաղերուն նրբագգած ընկալչութենէն փարսախներով հեռու կեցող անհատներուն:

Այսպիսին չէին, սակայն, հաստատումն ու գնահատումը թուրքին, որ տապարն իջեցնելէ ետք գոյութեանն իսկ հայուն արմատներուն, եւ մահացու հարուածը տալէ ետք անոր էութեան հէնքին ու առէջին՝ եկաւ յայտարարելու գրեթէ ժխտումը եղածին: «Այս երեք օրերու խռովութիւններուն ընթացքին, երբ մեծ գործունէութիւն ցոյց տուաւ ուսանողութիւնը բարձրագոյն հաստատութիւններուն»⁽³⁷¹⁾ հանգիստը խանգարուեցաւ երջանիկ ու պատիւով ապրող այն հայերուն՝ որոնք զոհ գացին կուսակցականներուն»⁽³⁷²⁾: Էօզթունայի համար չկային մահ ու սպանդ. ընդհակառակը՝ կային «հանգիստը խանգարուած հայեր», որոնք զոհ գացին հայ «կուսակցականներուն», այսինքն՝ յեղափոխականներուն, ըմբոստներուն եւ մասամբ նոցին, եւ սպաննուեցան ալ անոնց կողմէ: Տանիշմենտի համար բաղդատելի էին թիւերը հայ եւ մահմետական կորուստներուն: «Հայ կուսակցականներու այս շարժումը արժեց կեանքը քանի մը հարիւր հալու՝ հինգ-տասը մահմետականի կեանքին դէմ»⁽³⁷³⁾: Ու հաւատալ՝ որ թուրք ալ պատմաբաններու հետ Տանիշմենտն ալ կը պնդէ թէ ծանրօրէն զինուեր էին հայերը, մինչ անգէն էին անոնց ջարդարարները: Ի դէպ՝ ըստ ցոյցի ղեկա-

վարներէն կարապետ Սահակեանի վկայութեան՝ ցուցարարներուն համար Հնչակեան կուսակցութիւնը գներ էր լո՛կ չորս հարիւր ատրճանակ⁽³⁷⁴⁾, իսկ եկեղեցիները ապաստանած հայերէն օտար դեսպանատուներու թարգմաններուն յանձնուեցան՝ ըստ կարգ մը աղբիւրներու՝ «հազիւ 80 գէնք»⁽³⁷⁵⁾, Փրանսացի պատմագէտ Ժիլ Բոյ կու տայ լո՛կ «120 կտոր գէնք» բացատրութիւնը⁽³⁷⁶⁾, Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպանին համար 136 է այդ թիւը⁽³⁷⁷⁾, մինչ Մարկոսեան կը յայտնէ թէ ցուցարարներէն գրաւուեցան «մի տասնեակ ատրճանակ»⁽³⁷⁸⁾, Միայն Պերլինի Թակեպալաթ օրաթերթի Պոլսոյ թըղթակիցն էր որ իր Հոկտեմբեր 4-ի հեռագիրով հաղորդեց թէ «ձերբակալուածներուն վրայէն եւ ցոյց կատարուած փողոցներուն մէջ գտնուեցան միեւնոյն չափի [եւ] բոլորովին նոր անգլիական 1600 ատրճանակներ»⁽³⁷⁹⁾։ Գերման այս թղթակիցը միակն էր, որ կը խեղաթիւրէր փաստերը, որպէսզի կարենար արդարացնել վայրագութիւնը գերման Քայզերին բարեկամ Սուլթանին։

Իր կարգին՝ Օսման Նուրիին համար յստակ չէր թիւը հայ մահացածներուն։ Ըստ անոր՝ երկու կողմէն ալ սպաննուեցան բազմաթիւ մարդեր։ «Հոկտեմբեր 8-ի խիստ արիւնահեղութեան գոհուած հայերուն թիւն էր 300-400։ Այս ձեւով վերջացաւ 1895-ի ջարդն ալ»⁽³⁸⁰⁾։ Նուրին, սակայն, կը խօսի միայն Հոկտեմբեր 8-ին մահացածներուն մասին՝ առանց իսկ նկատի առնելու թէ հայեր ինկան անկէ առաջ եւ անկէ ետքն ալ։ Սա վերջինները գոյութիւն չունին իր հաշուարկումներուն մէջ։ Հաշուարկումներով ամենէն ինքնավստահն ըլլալ կը թուի Ֆահրի Պեյէնը միայն, որուն համաձայն՝ 30 Սեպտեմբերի «այս բախումին մեռան 10 մահմետական [եւ] 300 հայ։ Այսպիսով ճնշուեցաւ ապստամբութիւնը։ Այս դէպքը տարածուեցաւ դէպի արեւելեան նահանգները, ուր տեղի ունեցան փոքր չափի ապստամբութիւններ»⁽³⁸¹⁾։ Պեյէնն ալ կը խօսի լո՛կ Սեպտեմբեր 30-ի դէպքին մասին, առանց ձանձրոյթն առնելով հետեւելու անոր յաջորդողներուն։ Իսկ կը կեղծէ միայն՝ երբ կը խօսի «փոքր չափի ապստամբութիւններ»ուն մասին, որոնք 1895-1896-ի շրջանին հայերէն պիտի խլէին 300,000-է աւելի կեանք՝ ըստ հայ եւ օտար բազմաթիւ վկայութիւններու։

Թրքական պատմագրութեան մէջ արուող սա «քանի մը»էն մինչեւ «300-400» բարձրացող պատկերը սպաննուած ու ջարդուած հայերուն՝ Քիամուրան կիւրիւնի մօտ ստացաւ բոլորովին ալլ վիճակ։ «Ո՛չ դեսպանութիւններու հեռագիրները եւ ոչ ալ ոստիկանութեան նախարարին տեղեկագիրը կու տայ յստակ թիւ մը մեռածներու եւ վիրաւորներու»՝ կը գրէր անիկա։ «Եթէ պէտք է հա-

ւատ ընծայել Լեփսիուսին՝ այս դէպքերու ընթացքին պատահեցան 172 մահեր հայերէն: Է[տուին] Պլիս կ'առաջարկէ միեւնոյն թիւը: Մեր օգտագործած այլ աղբիւրներուն մէջ մենք չենք հանդիպած այս առընչութեամբ որեւէ տուեալի»⁽³⁸²⁾:

Անգիտութիւնը ներկի է պատմագրութեան մէջ, սակայն տգիտութիւնը՝ ո՛չ, մանաւանդ հեզնական կասկածը՝ որեւէ հարցի շուրջ: Կիւրիւնն իր արտայայտութեան ձեւովն իսկ կասկածի տակ կը դնէ Լեփսիուսի պարկեշտութիւնը, որ, ի՞նչ խօսք, իր թիւերը հիմնեց լո՛կ գերման տուեալներու եւ Պոլսոյ մէջ չետագային քաղած իր տեղեկութիւններուն վրայ, որոնք պիտի ծառայէին գերմանական դիւանագիտութեան շահերուն: Պէտք չէ մոռնալ, որ գերմանացի մըն էր Լեփսիուսը, եւ կամայ ու ակամայ կերպով ենթակայ՝ Պոլսոյ Փոն Զաուրմային եւ Պերլինի գերման վարչապետարանին: Իսկ Կիւրի՞ւն: Սակայն Չայլամի քաղաքականութիւն մըն է որ կը վարէ անիկա եւ աչքերը փակ կը կենայ իրականութիւններուն առջեւ՝ յարտարարելու համար թէ իր օգտագործած աղբիւրներուն մէջ չկա՛ն նիւթեր այս ուղղութեամբ: Իրա՞ւ՝ հարց պիտի տանք մենք: Իսկ իր շօտագործածներուն մէ՞ջ: Կիւրիւնեան ապիկար սա պատմագրութենէն ա՛նուագն գերծ կը մնան իր ցեղակիցներէն ոմանք, որոնք, կրկի՛ն առնուագն, կը փորձեն մատչիլ իրողութիւններուն այդքան՝ որքան որ իրենց թուրքի մոլեռանդութիւնը արտօնէ իրենց ընել այդպէս: Իսկ Կիւրի՞ւն: Սակայն անիկա իր օգտագործած անդլիական, ֆրանսական, գերմանական եւ օսմանեան արխիւային նիւթերուն մէջ կը ձգէ բազմաթիւ բացատներ եւ զանոնք կը լեցնէ բազմակէտերով, որպէսզի այդ ձեւով կարենայ զանոնք նպաստաւոր ընծայել հարցերու թրջական վարկածին, եւ կը բաւարարուի լո՛կ Լեփսիուսով, որ կու տայ լո՛կ 172 թիւ մը մահացածներու⁽³⁸³⁾, եւ անմիջապէս անոր քովիկը կը դնէ Պլիսը, որ, իրականութեան մէջ, կը գրէ թէ «բոլոր սպաննուածներու թիւը կը գնահատուի 200, եւ անոնցմէ շատերը բացարձակ կերպով անմեղ են հակապետական որեւէ արարքէ»⁽³⁸⁴⁾:

Քիսմուրան Կիւրիւն չէ հետաքրքրուած օտար այլ գրողներով եւ ժամանակակից այլ վկաներով: Եթէ ըլլար այդպէս՝ պիտի գրտնէր որ, ինչպէս կ'ըսէ Փրեստերիք Տէլլիս Կրինը՝ «Պոլսոյ ընդհարումը որ տեղի ունեցաւ 30 Սեպտեմբեր 1895-ի կէսօրուան մօտ՝ կը բաղկանար թեթեւ երեք բախումներէ ոստիկանութեան եւ հալերուն միջեւ: Ոչ մէկը կրնար դատապարտել ոստիկանութիւնը կարգ ու կանոնը հաստատելու անոր փորձին միջոցին սպաննելուն համար մարդեր՝ որոնք ինկան փողոցի այս կռիւներուն ընթաց-

քին՝ եթէ ի՛սկապէս անհրաժեշտ էր ցրուել հայերուն համախմբումը: Այդ օր ժամը երկու քէն ետք սպաննուած բոլոր հայերն ալ ըսպաննուեցան պաղարիւն կերպով եւ անոր համար որ «կեաւուրներ» էին կամ՝ «անհաւատներ»: Անոնց բոլորն ալ, կամ գրեթէ բոլորն ալ, անմեղ մարդեր էին՝ եթէ նկատի առնուելիք ըլլայ խաղաղութեան որեւէ խանգարում»⁽³⁸⁵⁾: Ապա՝ «եթէ հայերը լանցաւոր էին խնդրարկուի իրենց իրաւունքը պաշտպանելուն համար՝ հոս ալ վերջ կը գտնէր իրենց լանցանքը, որովհետեւ լաւելեալ ընդդիմութիւն չկատարեցին անոնք: Սակայն անոնցմէ մեծ թիւ մը ձերբակալուեցաւ անմիջապէս, եւ այդ շարթուան ընթացքին անոնցմէ քանի մը հարիւրը սպաննուեցան վայրագօրէն Պոլսոյ մէջ մահճատական քաղաքացիներու եւ սոֆթաներու՝ կրօնական ուսանողութեան կողմէ»⁽³⁸⁶⁾:

Կրինն ալ կը բաւարարուի «քանի մը հարիւր»ի քանակով, սակայն դէպքերու ժամանակակիցի իր վկայութեամբ կը փութալ հաստատելու թէ Պոլսոյ փողոցներուն մէջ մահճատական խուժանն ու սոֆթաները վայրագօրէն սպաննեցին հայերը: Իր կարգին՝ այլ միսիոնար մը՝ Հէյզ Ուորտը գրեթէ նոյն ձեւով կը ներկայացնէ դէպքը եւ կ'եզրակացնէ թէ «վերջերս հարիւրաւոր հայեր սպաննուեցան Պոլսոյ մէջ, եւ անոնց ժողովուրդը»⁽³⁸⁷⁾ ապաստանած կը մնայ իրենց եկեղեցիներուն մէջ»⁽³⁸⁸⁾: Այլ ժամանակակից մը, սակայն, ձորճ Ուաշպըրնը ցոյց կու տայ աւելի յստակ կեցուածք: Ըստ անոր՝ Սեպտեմբեր 30-ին «բախում մը տեղի ունեցաւ գինուորներուն եւ աղերսարկուներուն միջեւ, որուն յաջորդեց փողոցներուն մէջ պաղարիւն սպանդը մօտ ութը հարիւր հայերու, որոնցմէ շատեր ոչ մէկ առընչութիւն ունէին աղերսագիրին հետ»:

«Որո՛վհետեւ այսպիսի բաներ երբեք չեն պատահիր կոստանդնուպոլսոյ մէջ առանց կառավարութեան գիտակցութեան եւ հաւանութեան՝ այն կարծիքը կը տիրէ թէ հոս հայերու այս առաջին ջարդը խիզախ եւ լաւագոյնս կազմակերպուած ծրագիր մըն էր քննելու համար բազկերակը եւրոպական պետութիւններուն՝ նախքան ընդհանուր սպանդ մը ամբողջ կայսրութեան մէջ: Եթէ ասիկա տար փաստը թէ կարելի էր այսպիսի բաներ անպատիժ կերպով կատարել Եւրոպայի ներկայութեան եւ դեսպաններու աչքին առջեւ՝ կարելի պիտի դառնար շարունակել [զանոնք] առանց միջամտութեան [որեւէ] վախի»⁽³⁸⁹⁾:

Խօսելով լո՛կ առաջին երկու օրերու մասին՝ գանատական Հալիֆաքս օրաթերթը կը գրէր թէ «ՏԷՍԻ Նիուզի Պոլսոյ թղթակիցը կ'ըսէ թէ Երնքշարթի օրուան անկարգութիւններուն ականատես

վկայ մը կը լայտնէ թէ Գուժ Գափուի շրջանին մէջ դիշեր մը առաջ տեսաւ վերցուող կառք մը լեցուն դիակ: Յոյն լրարեր մը որ կ'աշխատի անգլիական դեսպանատունը՝ կը տեղեկագրէ թէ կը գտնուէր քաղաքին կեդրոնական բանար, եւ տեսաւ որ հոն բերուեցան չորս սպաննուածներ եւ ութը հայ վիրաւորներ: Լսեց տրուող հրահանգ մը սպաննելու համար վիրաւորները, բան մը որ կատարուեցաւ: Հարցը տեղեկագրուեցաւ անգլիական դեսպանին: Տէլիի նիուզ սպաննուածները կը գնահատէ քսանէ աւելի: Երկու օրուան ընթացքին բորբոքեցաւ քրիստոնեայ եւ մահճետական մոլեռանդութիւնը: Սթանլորդոն ունի պոլսական հեռագիր մը, որ կ'ըսէ թէ սպաննուածներուն թիւը կը գնահատուի զանազան ձեւերով՝ երեսունէն մինչեւ երկու հարիւր: Երբեք պիտի չզիտցուի սպաննուածներուն ճշգրիտ թիւը: Ձերբակալուեցան հարիւրաւոր հայեր: Ամբողջ արդարադատութեան նախարարութիւնը վերածուեցաւ բանտի: Լեցուն են սովորական բանտերը: Կը շարունակուին ձերբակալութիւնները: Ձերբակալութեան վտանգին է ենթակայ ա'յն հայը որ կը տեսնուի փողոցին մէջ»⁽³⁹⁰⁾:

Իր 2 Հոկտեմբերի հեռագիրով Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպան Փոլ Քամպոնն արդէն իսկ հաղորդեր էր իր կառավարութեան, թէ «ստիկանութեան նախարարը կը խոստովանի թէ կան 30 մահեր եւ 520 վիրաւորներ, սակայն այս թիւերը շատ վար են իրականութենէն»⁽³⁹¹⁾, եւ հաւատայ որ տակաւին սկիզբն էր երկանց, մինչդեռ նոյն թուականի հեռագիրով մը Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Թերէլը կը լայտնէր իր կառավարութեան, թէ «սպաննուած են մօտ վաթսուն թուրքեր եւ հայեր: ... Գիշերն սպաննուած են 80 հոգի, [իսկ] բանտարկուած են քանի մը հարիւր հայեր»⁽³⁹²⁾: Բայց 2 Հոկտեմբերի այս հեռագիրով չաւարտեցաւ ամէն ինչ. ընդհակառակը՝ յաջորդ օրուան իր հեռագիրով Թերէլ կ'ըսէր տակաւին, թէ «կարծիքը փոփոխական է նաեւ սպաննուածներու թիւին շուրջ, ու զանազաններու կողմէ կը գնահատուի 15-50-ի միջեւ: Ստույգ թիւը երբեք պիտի չզիտցուի»⁽³⁹³⁾: Սակայն Թերէլ շարունակեց խօսիլ սպաննուածներու եւ ջարդի մասին յաջորդ օրն ալ: Այսպէ՛ս, Հոկտեմբեր 3-ի իր հեռագիրով անիկա կը գրէր Հոկտեմբեր 1-ի մասին, թէ 2 հայեր սպաննուեցին անջատօրէն երկու տեղ, իսկ «խուժանին բիրերով եւ դանակներով սպաննուեցան, իրենց ապրած տեղն իսկ, մօտ 25 հայ բանուորներ: ... [Ապա] մօտ 50 մըն ալ սպաննուեցան [այլ] խանի մը մէջ: ... Բանտարկուեցան 800-1000 հայեր»⁽³⁹⁴⁾: Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու պետական քարտուղար Րիչըրտ Օլնին ալ կը խօսէր այս բոլորին մասին:

Ըստ անոր՝ 30 Սեպտեմբերին՝ «մեռան եւ վիրաւորուեցան որոշ թիւով հայեր եւ թուրքեր: Յաջորդեց խուժանին բռնութիւնը եւ մայրաքաղաքին զանազան շրջաններուն մէջ հայ բնակիչներն ենթարկուեցան յարձակումի՝ գրգռուած թուրք ամբոխին կողմէ: Սպաննուեցան 50-է աւելի [հայեր]: Խռովութիւնները շարունակուեցան յաջորդ օրն ալ: Հոկտեմբեր 1-ին, Պոլսոյ մէջ եւ անոր արուարձաններուն, ձերբակալուեցան մօտ 800-1000 հայեր»⁽³⁹⁵⁾:

Հետաքրքրական է, սակայն, որ ո՛չ մէկը, բացարձակ կերպով ո՛չ մէկը կը խօսի աքսորեալներու մասին, մինչդեռ ժամանակակիցներ եւ ականատես վկաներ կը հաստատեն իրականութիւնը կատարուած աքսորին: Այսպէս՝ Նիւ Եորքի Հայք երկչաբաթաթերթի խմբագրութիւնն իր տեղեկութիւնները քաղելով օրուան եւ րոպական եւ ամերիկեան մամուլէն՝ կը յայտնէ թէ «վերջին ութը կամ տասն աւուր մէջ իբր 300 հայեր Կ. Պոլսէն աքսորուած են առանց դատուած լինելու. ոստիկանութիւնն կը շարունակէ ձերբակալութիւններն»⁽³⁹⁶⁾:

Սակայն ի՛նչպէս եւ ի՛նչ քանակով ալ ներկայացուէին գոհերը Պոլսոյ 30 Սեպտեմբերի դէպքերուն՝ հայկական աղբիւրներէն ո՞մանց համար այդքան ալ յստակ չեղաւ իսկական չափը սպաննուածներուն: «Մեծ արեան նախճիր է գործուել Կ. Պոլսում»՝ հաստատեց Արարատ ամսագիրի խմբագրութիւնն այն ատեն եւ կծկրտած մնաց էջմիածնի սրբազան կամարներուն ներքեւ⁽³⁹⁷⁾, ի՞նչ փոյթ որ լետագային Մարկոսեանը գրէր թէ «ցուցարարներից սպաննուածների թիւը շատ ջնջին էր: Սպաննուածների մեծագոյն մասը ցոյցի հետ առընչութիւն չունեցող ժողովուրդն էր: Խուժանը մահակներով հայերին կոտորում էր ամէնուրեք, իսկ ոստիկանութիւնը միայն օժանդակում էր նրան»⁽³⁹⁸⁾: Տամատեան կը գոհանար լոկ յայտարարելով թէ «այս ընդհարումներու ընթացքին կը սպաննուին բաւական թիւով հայեր եւ մաս մըն ալ թուրքեր»⁽³⁹⁹⁾: Այսքան, լո՛կ «բաւական» մը՝ հայերու պարագային, եւ «մաս» մը՝ թուրքերու: Այժմ բաղդատակա՛նն իսկ այս երկուքին՝ սարսուռ կ'ազդէ զանոնք հետամտողին, իսկ այդ մէկը կ'ընծայուի շա՛տ աւելի մեծ ու խոր՝ երբ անիկա՛ այդ հետամտողը որ սրտցաւուսանողն է տասնիններորդ դարու վերջին շրջանի Հայոց Պատմութեան՝ գլուխ կը հակէ տուեալներուն վրայ ժամանակակից եւ ականատես հայ վկաներուն: Այսպէս՝ Թիֆլիսի Մուրճ ամսագիրի Պոլսոյ թղթակիցը որ բաւական զուսպ է իր գնահատումներուն մէջ՝ կը գրէր իր 6 Հոկտեմբերի նամակով թէ «հայերէն մեռած են 500-700 անձ, [իսկ] թուրքերէն՝ 50-100 անձ»⁽⁴⁰⁰⁾, մինչ Նիւ Եորքի

Հայքին Պոլսոյ թղթակիցը կը հաղորդէր 29 Հոկտեմբերին, երբ արդէն ջարդերն ստացեր էին համատարած նկարագիր եւ տեղի ունեցեր Տրապիզոնի, Ագսարի, Թերջանի, Բասնի, Բարբերդի, Երզնկայի մէջ՝ թէ «Պոլսոյ ջարդն 1500, Տրապիզոնինն՝ 700 Ազհիսարինն՝ 100 կ'ենթադրուի[ն]»։ Գաւառաց մէջ ցիրուցան գոհերու տեղեկութիւններ կը պակսին։

«Կ. Պոլսոյ բանտերուն մէջ կան աւելի քան 1000 հայ բանտարկեալներ. քանի մը օրէն ամէնն պիտի արձակուի կ'ըսուի։

«Հայ վարժարաններն վաղն պիտի բացուին։

«Թուրք վարչութեանց, գործերու եւ տանց մէջ գտնուած հայ պաշտօնեաներն ճամբուած են։ Թուրքեր ուխտած են հայոց հետ առուտուր չընել։

«Շատեր կը քննադատեն այս ցոյցն ու լուզմունք յարուցանողներն։ Պէտք է խոստովանիլ թէ պարագայք չթողլատրեցին իրենց՝ ծրագրի[ն] հետեւիլ։ Պէտք չէ սակայն խստիւ քննադատել գալստ, [զի] աղէկ անելու նպատակաւ աշխատեցան»⁽⁴⁰¹⁾։

Դէպքերու այլ ականատես մը որ Դրոշակի թղթակից Եուսուֆեանն էր՝ տագնապահար կը գրէր 3 Հոկտեմբեր 1895-ին թէ «խաներու մէջ, թաղերու եւ փողոցներու մէջ կոտորուած հայերու[ն] թիւը 3-4 հազարէն աւելի է՝ պակաս չէ։ Բազմաթիւ դիակներ անհետ ըրած են։ Իրենք՝ թիւրքերը կը պատմեն, որ միայն Ստամբուլի կողմէն 300 կառք դիակ են տարած եւ ծով թափած։ Մախսուսէի երկու շոգենաւեր գիշերը հարիւրաւոր դիակներով կը մեկնին եղեր Մարմարա, ուր ծովու[ն] մէջ կը թափեն դիակները։ Յարդ ոչ մէկ դիակ անցած է հայերու[ն] ձեռքը։ Ինկած դիակը իսկոյն անհետ կ'ընեն եւ արեան ամէն հետք անմիջապէս կ'անհետացնեն։ Թիւրք պաշտօնեաները անսպասելի ճարպիկութեամբ, արագութեամբ եւ շրտեսնուած փութաջանութեամբ առաջ կը տանին դիակներու անհետացման գործողութիւնը»⁽⁴⁰²⁾, իսկ յաջորդ օրուան համար Եուսուֆեան կը շարունակէր տակաւին, թէ «երէկ գիշեր նշանաւոր բան չպատահեց[աւ]։ Սպան[ն]ուած են 20-25 հոգի։ Կարին, Տրապիզոն, Իզմիր, Ռոտտոթօ, Տետէ-Աղաճ եւս կոտորածներ են տեղի ունեցեր։ Վանի վրայ եւս յարձակում է եղեր։ Ստուգ եւ մանրամասն տեղեկութիւններ կը պակսին»⁽⁴⁰³⁾, իսկ Հոկտեմբերի մէջ գրուած՝ այլ ամսաթիւ չունեցող ուրիշ նամակով մը նժարի գարնելէ ետք թերն ու դէմը ամբողջ շարժումին՝ Եուսուֆեան կ'եզրակացնէր թէ «նախ՝ ահռելի քանակութեամբ գոհեր, ստուգապէս 1000-ի չափ Կ. Պոլսի մէջ, մօտ 3000 Տրապիզոնի մէջ, մօտ 100 Ագսարի եւ դեռ որքան անձանօթ մնացած անկիւն-

ներու մէջ, թո՛ղ նիւթական եւ բարոյական կորուստը, որ մանաւանդ զգալի է Տրապիզոնի մէջ»⁽⁴⁰⁴⁾,

Այսպէս՝ հազարի՛ չափ իրականութեան մէջ, ինչպէս կը գրէր Լոնտոնի Սթանտըրտ օրաթերթին թղթակիցը՝ սպաննուածներուն «ստոյգ թիւը հաւանաբար երբեք պիտի չգիտցուի»⁽⁴⁰⁵⁾։ Այս բոլորին մէջ կան լո՛կ երկու ճշգրիտ թիւեր, որոնցմէ առաջինը կը տրուի Պոլիսէն Լոնտոնի Սթանտըրտին քաշուած հեռագիրի մը մէջ, որուն համաձայն՝ Սուլթանին հրամանով Պատրիարքարան յանձնըւեցաւ ընդամէնը 95 դիակ, եւ իշխանութիւնները պնդեցին թէ լո՛կ այս էր քանակը սպաննուածներուն⁽⁴⁰⁶⁾ իսկ միւսը՝ 400 թիւ մըն է, որ կրկին կը տրուէր Պոլիսէն Լոնտոն առաքուած այլ հեռագիրով մը, ըստ որուն՝ Իզմիրեան Պատրիարք դիմեր էր օսմանեան իշխանութիւններուն թէ որպէս սոֆօա ծպտուած մարդեր կրկին սկսեր էին յարձակիլ հայերուն վրայ եւ սպաններ գանոնք օր-ցերեկով, եւ թէ անհետ կորսուեր էին 400 հայեր, որոնց մէկ ցանկը ներկայացուցեր էր անիկա⁽⁴⁰⁷⁾։ Բայց այս թիւերը կը պատկանէին սկզբնական շրջանին միայն, իսկ դէպքերու աւարտէն ետքի՛ն։ Ո՞վ կրցաւ հաշուարկել այդ վերջինը։

Տիւուր, չա՛տ տիւուր հաստատումներ եւ հարցումներ են կատարուածները, ահա թէ ինչո՞ւ համար, հակառակ ոմանց ամէն ինչի մէջ յաղթանակ մը տեսնելու տրամադրութեան եւ պատահածներով ուրիշներու ցուցաբերած յոխորտանքին՝ եղան դէպքերուն ժամանակակիցներ, որոնք եզրակացուցին թէ՛ «Սեպտեմբեր 18-ի ցուցը հասուն ցուց մը չէր, այլ վիժում»⁽⁴⁰⁸⁾ մը, որովհետեւ շարժումն ունեցաւ ձախ՝ ահռելի քանակութեամբ զոհեր», յետոյ՝ «Հայ Յեղափոխութեան վարկը կոտորուեցաւ թուրք կառավարութեան առջեւ», ապա՝ «թուրք ժողովուրդը նոյն արհամարհանքը ունեցաւ հայ ժողովուրդին նկատմամբ՝ ապիկար եւ անկարող նկատելով գայն, ... [եւ] թուրք տարրին առջեւ կորսնցուցինք մենք մեր բարոյական հմայքը», եւ հուսկ ուրեմն՝ «Եւրոպան ... երբ տեսաւ Պոլսի փողոցներուն մէջ գէնքերը գետին նետող եւ փախչողները՝ ելաւ [եւ] ըսաւ թէ հայերն ամենէն մեծ իմարութիւնն ըրին»⁽⁴⁰⁹⁾։ Այս բոլորէն ետք էր որ արեւմտահայութեան ճակատագրուեցաւ այն՝ ինչ որ «Հայաստանի Չարդեր» ստորագեց հայ պատմագրութիւնը։

Իսկ այդ մէկն ա՛յլ պատմութիւն է արդէն։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

247. Bliss, p. 400.
248. *Affaires Arméniennes*, p. 140.
249. *Papers*, 1896, p. 1319.
250. *Affaires Arméniennes*, p. 140.
251. Վակնարկուի Պոլսոյ երոպական թաղամասին:
252. *The Halifax Herald*, 4 October 1895, p. 4.
253. *Papers*, 1896, p. 1319. բանտի մէջ սպաննուողներու մասին տես նաեւ՝ Greene, pp. 30-31:
254. Ծով, «Նամակ՝ 2 Հոկտեմբեր 1895», էջ 272:
255. Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 29 Սեպտեմբեր 1895», էջ 1509:
256. Ծով, «Նամակ՝ 7 Հոկտեմբեր 1895», էջ 272:
257. Օսմանեան փաստաթուղթերը զայն կը յիշեն որպէս Հաթիպ Գափու:
258. Պիտի ըլլայ՝ Խասգիղ:
259. Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 24 Սեպտեմբեր 1895», էջ 1311-1312:
260. Մահմետական կրօնի օրէնագէտ. հոս կը գործածուի *սոֆթայի* տեղ:
261. *Papers*, 1896, p. 1319:
262. Այսինքն՝ հազարապետ Սերվէթ պէյին:
263. *Affaires Arméniennes*, p. 141.
264. Աղջիկն առեանգեր էր առնաւորտ մը, այսինքն՝ ալպանացի մը:
265. Ծովային մէջ կարգ ու կանոնին հսկող ոստիկան-պաշտօնեաներ:
266. Ծով, «Նամակ և Պոլսէ, Հոկտ. 7, 1895», *Հայք*, Ե. տարի, թիւ 19 (106), Նի Եորթ, 1 Նոյեմբեր 1895, էջ 272-273: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս՝ Ծով, «Նամակ՝ 7 Հոկտեմբեր 1895»:
267. *The Halifax Herald*, 5 October 1895, p. 4.
268. «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 256:
269. *The Halifax Herald*, 5 October 1895, p. 4. տես նաեւ՝ «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 257, եւ Արասխանեան, «Հայկական Խնդրի ...», էջ 1313-1314:
270. Այսինքն՝ 30 Սեպտեմբերէն ի վեր:
271. Պիտի ըլլայ՝ Ուն Գափու:
272. Ծոզենաւային ընկերութիւն, որուն նաեւրը կ'երթեւեկէին Մարմարայի եւ Եգէականի կղզիներուն եւ ծովեզերեայ նաւահանգիստներուն միջեւ:
273. Վարչապետ:
274. «Նոր կտորած», *Դրօշակ*, թիւ 15-16, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 7-8: Տես նաեւ՝ Վրացեան, էջ 243-244:
275. *Özuna*, s. 146.
276. Բայց անկէ շատ աւելի ծանօթ էր Քիւչիք Սայիտ փաշա անունով:

277. Aripinar, s. 74.
278. *The Halifax Herald*, 5 October 1895, p. 1.
279. *Papers*, 1896, p. 1320. տես նաև՝ *Affaires Arméniennes*, p. 142.
280. «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 258:
281. *Affaires Arméniennes*, p. 142. բաղդատէ՝ *Papers*, 1896, p. 1319:
282. Արասխանեան, «Հայկական Խնդիր...», էջ 1302. բաղդատէ՝ "Editorial paragraph," *The Missionary Herald*, vol. XCI, No XI, November, 1895, p. 427:
283. *Das Türkische Problem*, 1895, s. 67-68.
284. *Papers*, 1896, pp. 1319-1320. բաղդատէ՝ "Annual survey of the work of the American Board, 1894- [18]95, ... presented to the annual meeting of the Board at Brooklin, October 15, 1895," *The Missionary Herald*, vol. XCI, No XI, November, 1895, p. 446.
285. «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 257:
286. Վրացեան, էջ 244. բաղդատէ՝ *The Halifax Herald*, 5 October 1895, p. 4:
287. Կղմինտրի գործարան:
288. Ծով, «Նամակ՝ 2 Հոկտեմբեր 1895», էջ 273:
289. «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 258:
290. *The Halifax Herald*, 5 October 1895, p. 4. բաղդատէ՝ «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 257:
291. Պիտի ըլլայ՝ Աթ Մէլտանի:
292. Ծով, «Նամակ՝ 7 Հոկտեմբեր 1895», էջ 273:
293. *The Halifax Herald*, 5 October 1895, p. 4. տես նաև՝ Արասխանեան, «Հայկական Խնդիր ...», էջ 1313:
294. *Papers*, 1896, p. 1319.
295. Նոյն, էջ 1320:
296. Նոյն:
297. Այսինքն՝ հայերու սպանդին:
298. Քիչ ետք՝ ականատես այլ վկայ մը պիտի կատարէր նոյն հաստատումը Տրասպիզոնի 8 Հոկտեմբերի ջարդին դերակատարներուն համար այ՝ իր 9 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր նամակով եւ գրէր թէ «ոչ մէկը ձերբակալուեցաւ կամ զինաթափուեցաւ այս վայրագութիւնները յառաջացնողներէն: Ընդհակառակը՝ անոնց բոլորն այլ ազատ համարձակ կը պտտին իրենց եղեռնական ծրագիրը իրագործելու համար, մինչ բանտն են քաղվաթի հայեր»: Տես՝ "Editorial paragraph," *The Missionary Herald*, vol. XCI, No XII, December, 1895, p. 491:
299. Greene, pp. 30-31. տես նաև՝ Bliss, p. 400:
300. «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 257:
301. "The Constantinople riots" *The Halifax Herald*, 7 October 1895, p. 2.
302. *Papers*, 1896, p. 1321. տես նաև՝ Ծով, «Նամակ՝ 7 Հոկտեմբեր 1895»,

- էջ 273:
303. Bliss, pp. 400-401. բաղդատե՛ «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 260:
304. Danismend, s. 335:
305. *Affaires Arméniennes*, p. 142.
306. «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 258:
307. Արասխանեանց, «*Հայկական Խնդրի ...*», էջ 1303:
308. Այս մասին ակնատեսի վկայութեան մը համար տես՝ *Հեղբորսի Կարօն*, էջ 44-45:
309. Ըստ Վեր. Պիսի՝ «Սըր Ֆրիչի Քրրիի հրահանգով անգլիական դեսպանատունին թարգմանն այցելեց Պատրիարքարան՝ իր ցուակցութիւնները լայտնելու հայերուն»: Տես՝ Bliss, p. 400:
310. Ծով, «Նամակ՝ 7 Հոկտեմբեր 1895», էջ 273:
311. Turan, s. 11.
312. Տես՝ ծանօթ թիւ 310:
313. «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 259:
314. *Affaires Arméniennes*, p. 143.
315. Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 24 Սեպտեմբեր 1895», էջ 1312: Բաղդատե՛ «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 260:
316. Նոյն, էջ 258:
317. Նոյն:
318. Այս եւ յետագայ ընդգծումները կը պատկանին Խաչ-Պապեանին:
319. Կ՛ակնարկուի հայկական գաւառներէ ներս գործադրելի բարենոգումներու ծրագիրին:
320. Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 24 Սեպտեմբեր 1895», էջ 1312:
321. Այսինքն՝ հայերն եւ քրիստոնէաներն: Որմնագդէրու մասին տես նաեւ՝ «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 259:
322. Պահանջագիրին համար տես՝ *Affaires Arméniennes*, pp. 143-145:
323. Նոյն, էջ 143:
324. Նոյն, էջ 144:
325. *Das Türkische Problem*, 1895, s. 70-71.
326. Տարագրական ակներեւ սխալ մը. պիտի ըլլայ՝ փարած:
327. Հրշէջները:
328. Կ՛ակնարկուի դաշնակցականներուն:
329. Վրացեան, էջ 244-245:
330. *Affaires Arméniennes*, p. 141.
331. Վրացեան, էջ 246:
332. Նոյն, էջ 252:
333. «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 260:
334. Նոյն, էջ 259:
335. *Papers*, 1896, p. 1320. բաղդատե՛ Bliss, pp. 544-546:

336. *Papers*, 1896, pp. 1320-1321.
337. *Affaires Arméniennes*, p. 146.
338. Ըստ Էրստողան Արքիեպոստոսի՝ «Թագաւորը շահանելով Քիամիլ փաշայի թագաւորին իրաւասութիւնները ճնշող եւ ֆրանսական դեսպանին կարծիքին յենող ծանուցագիրի մը ներկայացումը՝ պաշտօնագրկեց զայն»։ Տես Aripinar, s. 74:
339. *Affaires Arméniennes*, p. 145.
340. Նոյն:
341. Նոյն, էջ 150:
342. Ծով, «Նամակ՝ Կ.Պոլսէ, Հոկտեմբեր 11, 1895», *Հայք*, Ե. տարի, թիւ 19(106), Նիւ Եորք, 1 Նոյեմբեր 1895, էջ 274: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս՝ Ծով, «Նամակ՝ 11 Հոկտեմբեր 1895»:
343. Նոյն, էջ 273-274:
344. Կիտոր, *Յոյցերը*, էջ 142:
345. Ընդգծումը Խաչ-Պապեանինն է:
346. Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 29 Սեպտեմբեր 1895», էջ 1510-1511:
347. Ծով, «Նամակ՝ 11 Հոկտեմբեր 1895», էջ 274:
348. Այս մասին տես՝ *Հէվըրհիլի Կարօն*, էջ 50-52:
349. «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 260:
350. Այս պատասխանին համար տես՝ *Affaires Arméniennes*, pp. 148-150:
351. Այսինքն՝ եկեղեցիներէն ներս ապաստանած հայերուն:
352. *Affaires Arméniennes*, pp. 147-148:
353. «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 261:
354. Կ'ակնարկուի Պերլինի դաշնագիրին 61-րդ լօղուածին:
355. Վրացեան, էջ 248:
356. Բարապաններուն:
357. Gilles Roy, *Abdul Hamid, Le Sultant Rouge*, Paris, 1936, p. 175.
358. *Affaires Arméniennes*, p. 150.
359. Ծով, «Նամակ՝ Կ.Պոլսէ, Հոկտ. 17, 1895», *Հայք*, Ե. տարի, թիւ 20 (107), Նիւ Եորք, 15 Նոյեմբեր 1895, էջ 284: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս՝ Ծով, «Նամակ՝ 17 Հոկտեմբեր 1895»:
360. Նոյն:
361. Այսինքն՝ Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ:
362. *Papers*, 1896, p. 1325.
363. Արարք:
364. *Հէվըրհիլի Կարօն*, էջ 34:
365. Ծանկիլեան, Գ., էջ 174-175:
366. Եազընեան, էջ 409:
367. Կիտոր, *Յոյցերը*, էջ 144:
368. Օրմանեան, Գ., ս. 5025-5026:
369. *The Halifax Herald*, 5 October 1895, p. 4.
370. *L'Art*, p. 6-7.

371. Կ'ակնարկուի մետրիստների ուսանողութեան, սոփիաներուն եւ մոլլաներուն:
372. Öztuna, s. 146.
373. Danismend, s. 335.
374. Հէվրիի կարօն, էջ 38:
375. Ծով, «Նամակ Կ.Պոլսէ, Հոկտեմբեր 31, 1895», Հայք, Ե. տարի, թիւ 21 (108), Նիւ Եորք, 1 Դեկտեմբեր 1895, էջ 303:
376. Roy, p. 175.
377. *Affaires Arméniennes*, p. 150:
378. Մարկոսեան, էջ 238:
379. *The Halifax Herald*, 5 October 1895, p. 4.
380. Nuri, 2, s. 835. տես նաեւ՝ *Թորքական*, Ե., էջ 182:
381. Belen, s. 34.
382. Gürün, pp. 184-185:
383. Johannes Lepsius, *L'Arménie et L'Europe*, Lausanne, 1896, p. 243.
384. Bliss, p. 399.
385. Greene, p. 285.
386. Նոյն, էջ 30:
387. Կ'ակնարկուի հայ ժողովուրդին:
388. "Reports of Committees at the Annual Meeting," *The Missionary Herald*, vol. XCI, No XII, December, 1895, p. 539.
389. Washburn, pp. 238-239.
390. *The Halifax Herald*, 4 October 1895, p. 4.
391. *Affaires Arméniennes*, p. 141.
392. *Papers*, 1896, p. 1318.
393. Նոյն, էջ 1319:
394. Նոյն:
395. "Report, December 19, 1895," p. 1264.
396. «Հեռագրական լուրեր», Հայք, 15 Նոյեմբեր 1895, էջ 291:
397. «Տաճկահայք», *Արարատ*, ՌՅԽԴ [1344], Ի/Թ. տարի, թիւ 10, [վաղարշապատ], Հոկտեմբեր, 1895 թ., էջ 304:
398. Մարկոսեան, էջ 239:
399. Տեփոյեան, էջ 83:
400. Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 24 Սեպտեմբեր 1895», էջ 1311:
401. Ծով, «Նամակ՝ 24 Սեպտեմբեր 1895», էջ 285:
402. Վրացեան, էջ 244:
403. Նոյն:
404. Նոյն, էջ 222:
405. *The Halifax Herald*, 4 October 1895, p. 4. բաղդատէ՝ *Papers*, 1896, p. 1319:

406. «Հեռագրական լուրեր», Հայր, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 260:
 407. Նոյն, էջ 258:
 408. Ընդգծումը կը պատկանի Ծուսութեանին:
 409. Վրացեան, էջ 225-226:

Լ. Վ.

THE ARMENIANS OF CONSTANTINOPLE,
 THE SUBLIME PORTE
 AND OTHER THINGS
 [THE ARMENIAN MANIFESTATION
 AT THE SUBLIME PORTE, 30 SEPTEMBER 1895]

(SUMMARY)

LEVON VARTAN

This is the third and the last instalment of a heavily documented study on the Armenian manifestation of September 30, 1895, when the Constantinople chapter of the Henschakist committee tried to present a petition to the Sublime Porte to ask for amelioration of the lot of Armenians in the eastern provinces of the Ottoman Empire. The first two instalments of the study were published in the 1992 and 1993 issues of the *Haigazian Armenological Review* (vols. XII and XIII).

The third section of the study presents at length the aftermath of the Armenian manifestation, subsequent events such as: the Armenian massacres which lasted till October 13, the at random apprehension and imprisonment of the Armenians and of those who appeared to be Armenian, the assembling of the Armenians who took refuge in their churches fearing the massacres perpetrated by the Turkish soldiery, softas and Turks of the Ottoman capital. Turkish misrule also threatened the lives of the western missionaries in Constantinople, the intervening, the various forms of pressure and the different aspects of western diplomacy vis-à-vis to the massacres carried on, the Ottoman Sultan's policy toward his Armenian subjects, the evacuation of the Armenians crowded in their various churches, and at last, under the pressure of western diplomacy, the Sultan's acceptance and signing of the Reform Bill of May 11, 1895.

The instalment published here is made up of three different sections. The first two deal with the subjects mentioned above, while the third tries to analyze and evaluate the results, achieved or not, of the Armenian manifestation, letting the students of Armenian history to take their hold, for or against, on the controversy emanating from the issue.